

T.C
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TOLUNOĞULLARININ KURULUŞUNDAN İHŞİDİLERİN YIKILIŞINA
KADAR MİSİR'DA GAYR-İ MÜSLİMLER

Ahmet SAĞLAM

Danışman

Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU

Manisa

2011

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 03.02.2011 tarih ve 3/7 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Ahmet SAĞLAM'ın "Tolunoğulları'nın Kuruluşundan İhşidiler'in Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayr-i Müslimler" Konulu tezi incelenmiş ve aday 29.06.2011 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna

OY BİRLİĞİ

DÜZELTME yapılmasına

*

OY ÇOKLUĞU

RED edilmesine

**

ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

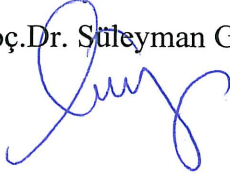
Prof.Dr.Nadir ÖZKUYUMCU

(Danışman)

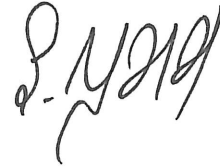
ÜYE

Yrd.Doç.Dr. Süleyman GENÇ

ÜYE

Yrd.Doç.Dr. Şükran YAŞAR

Evet

Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Tez, mutlaka basılmalıdır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖZET

Mısır Firavunlardan sonra tarih boyunca pek çok devletin hâkimiyeti altında yaşamıştır. İslâm fethinden az önce de Sasaniler'in ve Bizans'ın yönetiminde kalmıştır. Mısır, Müslümanların hâkimiyeti altına girdikten sonra da Mısır merkezli bir devlet idaresine ilk defa Tolunoğulları, ikinci defa da İhşidîler dönemlerinde kavuşmuştur.

Diğer taraftan Mısır, ilahî dinlerin ortaya çıktığı Ortadoğu coğrafyasının en önemli bölgelerinden biridir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet Mısır'da yayılan dinlerdendir. Uzun yıllar Müslümanların idaresi altında burada yaşayan gayr-i Müslimlerin dini, siyasi, iktisadi ve ictimai bakımdan yaşamları çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Ancak "Tolunoğulları'ndan İhşidîler'in Sonuna Kadar Gayr-i Müslimler'in Durumları" müstakil olarak ülkemizde bir inceleme konusu olmamıştır. Bu çalışma, konuyu bu yönüyle ele almak için yapılmıştır.

ABSTRACT

Egypt lived under the rule of many different states, following pharaohs' era. Just before the arrival of Islam, it lived under the Sasanids and Byzantium. After it fell under the Islamic rule, it became a state center, first during the Tolunoğulları and later during the Iḥşīdis.

Egypt was also one of the most important places in the Middle East that witnessed the beginning and the spread of religions/beliefs, such Judaism, Christianity and Islam. Religious, social, economical and political life of non-Muslims in Egypt after it fell under the Islamic rule has been the subject of many scholarly studies. However, there has not been any study focusing on non-Muslims during the rule of Tolunoğulları and Iḥşīdis. This study aims to fill this gap.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I	
KISALTMALAR.....	VI	
ÖNSÖZ.....	VII	
GİRİŞ		
A. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR		
1. KAYNAKLAR.....	1	
2. ARAŞTIRMALAR.....	2	
B. İSLAM'DA GAYR-İ MÜSLİMLER		
1. İslâm'da Gayri Müslimlerin Hukukî Statüleri.....	5	
2. İslâm'da Gayri Müslimlerin Vatandaşlık Durumu.....	7	
3. İslâm'da Gayri Müslimlerin Malî Yükümlülükleri	9	
4. Gayri Müslimlerin Günlük Yaşamlarına Dair Bazı Uygulamalar	14	
C. TOLUNOĞULLARI'NDAN ÖNCE MİSİR.....		15
1. İslam Öncesi Dönemde Mısır'da Yahudiler	16	
a. İslam Fethi Sonrasında Mısır'da Yahudiler.....	19	
b. İslam İdaresi Altında Yahudilerin Otonom Yapıları.....	21	
2. İslam Öncesi Dönemde Mısır'da Hristiyanlar.....	23	
a. Konsiller ve Hristiyan Kopt Kilisesi Amentüsü'nün Oluşumu.....	26	
b. İslam Fethi Sonrasında Mısır'da Hristiyanlar.....	30	
c. İslam İdaresi Altında Hristiyanların Otonom Yapıları.....	36	

BİRİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARI VE İHŞİDLER DÖNEMİNDE MİSİR

A. MİSİR'İN TOLUNOĞULLARI DÖNEMİNDE SİYASİ DURUMU

1. Mısır'da Tolunoğulları Hanedanının Kuruluşu.....	40
---	----

2.Ahmed'ten Sonra Tolunoğulları Devleti ve Yıkılışı	44
B.MISIRDA VALİLER DÖNEMİ	46
C.MISIR'IN İHŞİDİLER DÖNEMİNDE SİYASİ DURUMU	
1. İhşidiler Devleti'nin Kuruluşu ve Muhammed b. Togaç.....	46
2. Muhammed b. Togaç'a İhşid (=Akşit) Ünvanının Verilmesi	47
3. Muhammed b. Togaç'ın Ölümü ve Sonrasında İhşidiler	49

İKİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARININ KURULUŞUNDAN İHŞİDİLERİN YIKILIŞINA KADAR MISIR'DA GAYR-İ MÜSLİMLER

A. DİNİ DURUM.....	52
1.Yahudiler	
a.Tolunoğulları Dönemi	53
b.İhşidiler Dönemi.....	57
2.Hıristiyanlar	
a.Tolunoğulları Dönemi.....	57
b. Valiler Dönemi.....	64
c.İhşidiler dönemi	65
3.Diğer Gayri Müslimler	68
B. SİYASİ DURUM.....	68
1.Yahudiler	
a.Tolunoğulları	69
b.İhşidiler	70
2.Hıristiyanlar	
a.Tolunoğulları	71
b.Valiler Dönemi	73

c.İhşidiler	74
C. İKTİSADİ DURUM.....	76
1.Hıristiyanlar.....	78
2.Yahudiler	79
D. İÇTİMAİ DURUM.....	80
SONUÇ.....	87
BİBLİYOGRAFYA.....	90

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D.İ.B.Y	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
D.İ.A	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.R.E	: Encyclopadia of Religion and Ethics
E. J	: Encyclopedia Judaica
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
T.D.V.Y	: Türk Diyanet Vakfı Yayınları
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
Thk.	: Tahkîk
Trc.	: Tercüme
Yay.	: Yayıncılık, Yayınları
b.	: bin, ibni (oğul, oğlu anlamında kullanılır)
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
h.	: Hicrî Takvim
m	: Miladî Takvim
s.	: sayfa

ÖNSÖZ

Türklerin Müslüman olmaları, Türk ve İslam tarihinde olduğu kadar dünya tarihi açısından da büyük bir olay olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir.

Abbasilerin İslam dünyasında idareyi ele geçirmesi (m.749/h.132) ile birlikte halifeliğin iç ve dış politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Bu çerçevede Türklerin hızla İslam'a girmesinde Abbasilerin yönetim anlayışlarının etkisinin büyük olduğu şüphesiz bilinmektedir. Hilafetin Abbasilere geçmesinde Arap olmayan unsurların, özellikle de İranlıların çok büyük rolleri olmuştur. İranlılar bu role mütenasip idarede ağırlıklı olarak söz sahibi olmuşlardır. Ancak beşinci Abbasi halifesi Harun Reşit'in 809'da ölümünden sonra, oğulları Emin ile Memun arasında hilafet mücadelesi başlamış, bu mücadele zamanla iki kardeş arasındaki çekişmeden ziyade Arap-Acem çekişmesi halini almıştır. Bu gelişme üzerine Abbasi halifeleri kendilerine destek olacak, onları ne Araplara ne de Acemlere muhtaç etmeden ve icabında her iki unsura karşı da mücadele edebilecek üçüncü bir unsura ihtiyaç duyduklarında Türkleri keşfetmişler, onlara kurtarıcı gözüyle bakmışlardır. Halife Mansur döneminden başlayarak özellikle de Memun'dan sonra Abbasiler; askerî kabiliyetleri ve devlet idaresindeki tecrübeleri sebebiyle Türkleri Emiru'l-Ümerâlık, başkomutanlık, vezirlik ve valilik gibi büyük makam ve mühim görevlere getirmişlerdir.

Abbasi Devleti'nde hızla ve en yüksek mevkilere kadar yükselen Türkler zamanla siyasi otoritedeki dengeyi kendileri lehine bozmuşlardır. Abbasî halifelerinin IX. yüzyılın ortasından itibaren ülke genelinde siyasi otoritelerini kaybetmiş olması, başkentten uzak bölgelerde yarı bağımsız veya tam bağımsız siyasi teşekküllerin oluşmasına yol açmıştır. Bunlardan ikisi Mısır merkezli olarak kurulan Tolunoğulları ve İhşîdîler devletleridir.

“Tolunoğulları'nın Kuruluşundan İhşîdîlerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayri Müslimler” adlı araştırmamızla i gayri Müslimlerin başta dinî olmak üzere idarî, iktisadî ve içtimaî yaşamlarını ele almayı düşündük. Gerek Tolunoğulları ve gerekse İhşîdîler üzerine bugüne kadar ülkemizde muhtelif araştırmalar yapılmıştır. Ancak; tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar arasında konumuzla doğrudan olarak müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. İşte biz de bu amaçla, günümüz dünyasında farklı din ve inanca sahip olan insanların birarada barış içinde ve birbirlerinin haklarına saygı göstererek yaşaması yönüyle pek çok devlete ve halklara örnek teşkil edebilecek bu konuyu tez çalışması olarak belirledik.

Zamanla daha iyi çalışmaların yapılacağına inandığımız bu araştırmamızda elimizden geldiği şekilde imkânlarımızı kullanarak tüm kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Özellikle dönemin gayr-i Müslim tarihçilerinin (Said b. Patrik – Yahya b.Sait el-Antaki) eserlerindeki bilgileri Fatıma Mustafa Amîr'in “Tarihu Ehli’z-Zimme fı Mısri’l-İslâmiyye (mine’l-Fethi’l-Arabiyye ilâ Nihâyeti’l-Asri’l-Fatımiyyîn)” adlı çalışmasından nakletmeğe çalıştık.

Yaptığımız bu araştırma giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş’te, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla Tolunoğulları ve İhşîdîler dönemini de kapsayan, genel olarak İslam toplumunda gayr-i Müslimlerin hukukî statülerine, sosyal hak ve güvencelerine ve devlete karşı ne gibi vazifelerinin olduğuna kısaca temas edilmiştir. Yine burada Mısır’daki gayr-i Müslimlerin İslâm’dan öncesi ve sonrası durumlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

“Tolunoğulları ve İhşîdîler Döneminde Mısır” başlığını taşıyan birinci bölüm yine araştırmamızın daha iyi anlaşılması ve dolayısıyla dayanak oluşturması için fazla detaylara girilmeden Mısır’ın Tolunoğulları ve İhşîdîler dönemindeki idarî durumu, dönemin önemli sosyal olayları ile her iki devleti yıkılışa götüren sebepler üzerinde durulmuştur.

Asıl konumuz olan “Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşîdîlerin Yıkılışına Kadar Mısır’da Gayri Müslimlerin Durumu” ikinci bölümü oluşturmakta ve dört kısımdan oluşmaktadır. Gayri Müslimlerin dinî, siyasî, ictimai ve iktisadî durumunu başlıklar altında aktarmaya çalıştık.

Bu mütevazı çalışmamız sırasında, imkanımız ölçüsünde ulaşabildiğimiz tüm kaynaklardan ve bilimsel çalışmalardan azamî ölçüde yararlanmaya çalıştık. Ayrıca bu çalışmada yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Tarih Bölümü Başkanı ve danışmanım Sayın Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU’ya, yine hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet ÇELİK’e, İzmir İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlileri Sayın Yrd. Doç. Dr. Süleyman GENÇ ve Uzman Abdülkerim SEBER’e her zaman yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen emekli matematik öğretmeni değerli hocam Mustafa TIKMAK’a ve her dönem maddi-manevi bana destek olan eşim Fatma SAĞLAM’a, oğlum Mehmet Fatih’e ve kızım Feriha Ferhan’a;

En derin şükran ve saygılarımı arz ederim.

İzmir 2011
Ahmet SAĞLAM

GİRİŞ

A. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1. KAYNAKLAR

Konumuzla ilgili kaynaklar genel olarak İslam tarihi kitaplarıdır. Bunun yanında özelde Mısır tarihi çerçevesinde Tolunoğulları ve İhşîdîler dönemini anlatan eserlerdir.

Genel İslâm tarihi kaynakları arasında Taberî'nin (öl.h.350/m.922) “Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk”¹ isimli eseri, Mesudî'nin (öl.h.345/m.956) “Mürucu'z-Zehap ve Meâdinu'l-Cevher”² ile “Kitabu't-Tenbîh ve'l-işraf”³ İbnü'l-Esîr'in (öl.h.630/m.1232) “el-Kâmil fi't-Tarih”i,⁴ ile Mısır tarihinden bahseden Kindî'nin (öl.h.350/m.961) “Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât”ı,⁵ Makrizî'nin (öl.h.845/m.1442) “Hitat”ı⁶ ve İbn Tağriberdî'nin (öl.h.874/m.1449) “Nûcum”u⁷ konumuzla ilgili gösterebileceğimiz kaynaklardır. Ayrıca genel olarak Mısır tarihinden bahseden özel olarak da konumuzla ilgili dönemi ele alan ve X. asırda yaşadıkları bilinen Belevî'nin “Sîretü Ahmed b. Tolun”u⁸ ile İbn Zülâk'ın “Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ”⁹ adlı eserleri önemli kaynak eserlerdir.

Bilinen bu kaynak kitapların yanında Mısır'da gayr-i Müslim (Hıristiyanlar)'lerin tarihi açısından çok büyük öneme haiz eserler de vardır ki biz konumuzla ilgili araştırma eseri olan, Mısırlı Dr. Fatıma Mustafa Amir'in “**Tarihu Ehli'z-Zimme fi Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyye ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatimiyyîn)**”¹⁰ adlı Arapça eseri aracılığıyla bu eserlere ulaşmış bulunuyoruz. Bu eserler h.4/m.9. yüzyılda

¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut (1387/1967)

² Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali et Mesudî, Mürûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher (tahkik: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), I-IV, Mısır 1377/1958

³ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el Mesudî, Kitabu't-Tenbih ve'l-işraf, (Eki: M, J. De. Gocie), Leiden 1967

⁴ İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. el-Esîr, el-Kamil fi't Tarih, I, XIII, Beyrut 1965, (Tercüme: İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, Ahmet Ağırakça ve diğerleri, I-XII, İstanbul 1985-1987)

⁵ Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât (Neşreden: Rhuven Guest) Beyrut 1908.

⁶ Takiyyüddin Ahmet el-Makrizi, Kitabu'l-Mevaiz ve 'l-itibar fi Zikri'l-Hitatu ve'l-Âsâr, I-II, Bulak 1270

⁷ Ebu'l-Mehasin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, en-Nûcumu'z-Zâhira Mülûki Mısır Fi'l-Kahire, I-XXII, Kahire 1383/1963

⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medîni el-Belevî, Sîretü Ahmed b. Tolun (tahkiki Muhammed Kürt Ali), Kahire Tarihsiz.

⁹ Ebu Muhammed İbn Zülak, Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ, Bibliothek National, Paris, No: 1817, varak: 38b-45b, (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme ile Varolan Metne İstinaden Neşreden: Nadir Özkuyumcu, İbn Zülak'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşîdîler, İzmir 1996)

¹⁰ Amir, Fatıma Mustafa, Tarihu Ehli'z-Zimme fi Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyye ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatimiyyîn) I-II, Kahire 2000.

yaşayan Sait b. Patrik'in (öl.h. 328/m.939-940)¹¹ “et-Tarihu'l-Mecmu' ale't-Tahkik ve't-Tasdik” adlı eseriyle bu eserin devamı olarak kaleme alınan Yahya b. Sait el-Antaki'nin “Sılatü Tarihu İbni Patrik” ya da “Sılatu Tarihu Utiha”dır. Biz bu iki eserdeki ve bu dönemle ilgili papirüs varaklarındaki bilgileri Fatıma Mustafa Amîr'in çalışmasından naklen vermeye çalıştık.¹²

2. ARAŞTIRMALAR

Konumuzla ilgili özel bir araştırma yukarı da bahsettiğimiz Mısırlı Fatıma Mustafa Amîr'in “**Tarihu Ehli'z-Zimme fi Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyye ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatımiyyîn**” isimli Türkçeye tercüme edebileceğimiz Arapça çalışması “Tolunoğulları ve İhşîdîler” dönemine de yer vererek önemli bilgiler sunmaktadır. Bu araştırmadan başka, genel olarak Tolunoğulları ve İhşîdîler'in siyasi tarihi ile ekonomik ve sosyal tarihi üzerine kaleme alınmış önemli araştırma eserleri mevcuttur. Bu araştırmalarda kısmen de olsa konumuzla ilgili ayrıntılara yer verilmiştir. Bunlardan en kapsamlısı bir doktora tezi olan son dönem Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı'ndan Ebulfez Elçibey'in “Tolunoğulları Devleti (868-905)”¹³ isimli çalışmasıdır. Bu çalışmadan başka Tolunoğulları ve İhşîdîler üzerine ülkemizde önemli araştırmalar yapılmıştır. Bizim istifade ettiğimiz Kazım Yaşar Koprıman¹⁴ ve Nadir Özkuyumcu'dan¹⁵ başka Erdoğan Merçil,¹⁶ Mustafa Fayda,¹⁷ İbrahim Kafesoğlu¹⁸, Hakkı Dursun Yıldız,¹⁹ Hasan İbrahim Hasan,²⁰ Seyyide İsmail Kaşif,²¹ Philip K. Hitti²² gibi pek çok araştırmacı bu alanda çalışmalar yapmıştır.

¹¹ Said b. Patrik (328/939-940) Kitabu't-Tarih, Beyrut 1909

¹² Papirüs kağıtları hakkında; Kahire'de 1934'de Hasan İbrahim Hasan ve Abdülhamid Hasan tarafından Arapçaya tercüme edilerek basılmış Evrak-ı Berdî'ler kaynak gösterilmiştir. (Mısır Kütüphanesi Arapça Papirüs Varakları-Kahire, 1934), Fatıma Mustafa Amir, II, 373'ten naklen.

¹³ Elçibey, Ebulfez, Tolunoğulları Devleti (868-905). (Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon; Selçuk Alkın), İstanbul 1997.

¹⁴ Koprıman, Kazım Yaşar, Tolunoğulları, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Editör. Hakkı Dursun Yıldız) I-XIV+Ek, İstanbul 1986-1993, VI-55-79.

_____; Kazım, Yaşar, Koprıman, İhşîdîler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), I-XIV+Ek İstanbul 1986-1993, VI, 181-221.

¹⁵ Özkuyumcu, Nadir, Tolunoğulları, Genel Türk Tarihi, Ankara 2002, 307-348.

_____; Nadir Özkuyumcu İhşîdîler, Genel Türk Tarihi, Ankara 2002 349-383, Ankara, 2002

¹⁶ Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985.

¹⁷ Fayda, Mustafa, ‘ Mısır’da Tolunoğulları ve İhşîdîler Devleti’, Tarihte Türk Devletleri I-II (III. Baskı) Ankara, 1987.

¹⁸ Kafesoğlu, İbrahim, İlk Türk-İslâm Siyasi Teşekkülleri (Tolunoğulları ve Akşitler Kısımları), Türk Dünyası El Kitabı, I-III (II. Baskı), Ankara, 1992.

¹⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1980; “Ahmet b. Tolun” DİA, II, 141-143.

B. İSLAM'DA GAYR-İ MÜSLİMLER

İslamiyet yaratılışın gayesini Allah'a iman ve O'nun emirlerine itaat edilmesini isteyerek²³ “emanet” şeklinde nitelediği²⁴ bu beşeri sorumluluğu kabul ya da redde bağlı ırk, renk, dil ayrımı gözetmeden inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayırır.²⁵ Kur'an'ın getirdiği mesajı kabul edenleri mü'min ve müslim kelimeleriyle ifade eder. İslam dinine inanmayan bütün grupları kapsayan “gayr-i müslim” (gayrû'l-müslim) karşılığında ise Kur'an'da ve hadislerde kâfir kelimesi kullanılmış, kafirler içinde de bazı gruplar kendi özel adlarıyla anılmıştır. Bunlardan yahudîler hevd kökünden çeşitli fiil kalıpları²⁶ ve yehûd²⁷ kelimesiyle; Hıristiyanlar nasarâ²⁸ ve nasrânî²⁹ şeklinde; bu iki dinin mensupları ehli kitap³⁰ tanımlaması içinde; putperestler şirk kökünün çeşitli türevleriyle ve ayrıca müşrik³¹ olarak ateşe tapanlar mecusî³², yıldızlara tapanlar da sabiûn³³ diye anılmışlardır.³⁴

İnançları bakımından gayr-i Müslimler; kendilerine ilâhî kitap verilenler, kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar ve diğer inanç grupları olmak üzere üçe ayrılmıştır.³⁵ Bu üç gruptan ehli kitap olanlar bazı ayetlerde³⁶ açıkça ifade edildiği üzere Yahudî ve Hıristiyanlardır. Ehli kitap olup olmadıkları hakkında şüpheli olanlar ise cizye vergisi mükellefiyetinde ehl-i kitapla aynı muamele gören Mecusîlerdir.³⁷

Ehli Kitap ve Mecusîlerin dışında kalan putperestler, Allah'ın varlığını kabul etmeyip güneşe, yıldızlara diğer varlıklara tapan müşrikler gayr-i Müslimlerin üçüncü grubunu oluşturur. İnanca dayalı bu ayırım yanında gayr-i Müslimler, klasik fıkıh

²⁰ Hasan, İbrahim Hasan, “Tolunoğulları” *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal. İslam Tarihi* (mütercimler: İsmail Yiğit ve diğerleri), I-VI, İstanbul 1985-1986 IV, 26-36; “İhşidîler”, IV, 37-45 Hasan İbrahim Hasan- Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzumü'l-İslamiyye*, Kahire, tarihsiz.

²¹ Kaşif, Seyide İsmail, “*Mısır fî asri'l-İhşidiyyin*”, Kahire 1950.

²² Philip, K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (Çeviren: Salih Tuğ), I-IV, İstanbul, 1980.

²³ Bakara 2/21; Zâriyat 51/56; Mülk 67/2.

²⁴ Ahzab 33/72.

²⁵ Araf 7/87; Kehf 18/29; Teğabün 64-2.

²⁶ Bakara 2/62, 111; Nisa 4/46, 160; Maide 5/41,44.

²⁷ Bakara 2/113, 120; Maide 5/18, 51.

²⁸ Âl-i İmran 3/67.

²⁹ Bakara 2/62, 111, 113; Maide 5/14-18.

³⁰ Bakara 2/101,121,144-146; Âl-i İmran 3/19-20.

³¹ Bakara 2/221; Tevbe 9/1,3-7, Nûr 24/3.

³² Hac 22/17.

³³ Bakara 2/62, Maide 5/69 Hac 22/17.

³⁴ Özel, Ahmet, Gayri Müslim, *D.İ.A.*, XIII, 418-427, s.418.

³⁵ Özel, 418. Burada farklı görüşlere geniş olarak yer verilmiştir.

³⁶ Âl-i İmran, 3/65-67; Maide 5-68.

³⁷ Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, s.112.

kitaplarında İslâm devletiyle olan siyasî ve hukukî münasebetleri bakımından da dört gruba ayrılır: İslâm devletiyle savaş halinde bulunan gayr-i Müslim bir devletin (darü'l-harp) vatandaşı olanlara **harbî**; belli bir süre barış antlaşması yapılan gayr-i Müslim devletin (darü's-sulh) vatandaşı olanlara **muâhid** (ehl-i sulh, ehl-i ahd), eman alarak İslâm ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere **müste'men**, İslam devletinin tebaası olanlara da **zimmî**³⁸ denir.

İslâmiyet yalnızca inanç esasına dayalı bir ayırım kabul etmiştir. Ahirette inananlarla inanmayanların farklı bir muameleye tabi tutulacağı, inananların büyük bir mükâfat göreceği gibi inanmayanların da cezalandırılacağı birçok ayette ifade edilmiştir.³⁹ Bununla birlikte farklı inançlardaki insanların aynı toplum içinde bir arada yaşamaları için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. İslâmiyet Allah'ın insanlara yol göstermek, sapkınlık içinde bulunan insanoğlunun içinde bulunduğu dalaletten kurtarmak için gönderilen en son ve en mükemmel din olduğunu kabul eder.⁴⁰ Evrensel bir din olarak İslâmiyet bu vasıfla hiçbir ırk, dil, cins, toplum ve zümre ayırımı yapmaksızın bütün insanları eşit görür. Aralarındaki tek üstünlük ölçüsünün, yeryüzünde üstlenilen beşeri görevi en iyi şekilde yerine getirmekten (takva) ibaret olduğunu belirtir.⁴¹ İnsanların farklı ırk, renk ve dil'den gelmelerini bir imtihan, yarışma ve işbirliği olarak görmüştür.⁴²

Milletlerarası ilişkilerin barış içinde devam edip sağlam temellere oturması için karşılıklı güven, saygı büyük önem taşımaktadır. İslâmiyet, Müslümanlara verdikleri sözleri tutarak karşılıklı güveni sarsacak davranışlardan sakınmalarını,⁴³ insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan adaletle davranmalarını, kin ve düşmanlıklar yüzünden zulüm ve haksızlığa yönelmemelerini emreder.⁴⁴ Hz. Muhammed(as) da hadislerinde zimmîlere zulüm yapmamalarını, aksi takdirde devletin tutarsızlık göstererek düşman kazanacağını bildirmektedir.⁴⁵ İslâmiyet bir tebliğ dini olarak Müslümanların diğer

---

³⁸ Özel, 518; Armağan, Servet, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler. D.İ.B.Y. Ankara 2001, s. 45-46.

³⁹ Hud 11/15-24; Fussilet 41/40; Caşiye 45/20-35.

⁴⁰ Enbiya 21/107; Sebe' 34/28.

⁴¹ Hucurat 49/13.

⁴² Maide 5/48.

⁴³ Maide 5/1; Nahl 16/91,92,94.

⁴⁴ Nisa 4/58; Mâide 5/2, 8.

⁴⁵ Münziri, et-Tergib ve t-Terhip, (Hadislerle İslâm I-VII, Tercüme Heyeti; A. Muhtar Büyükçınar, Ahmet Arpa, Abdullah Yücel, Durak Pusmaz), Hikmet Yayınları, İstanbul 1985, V, 63,

toplumlarla iyi ilişkiler kurmalarını gerekli kılmaktadır. Kısacası davet ancak iyi ilişkilerin hakim olduğu bir ortamda mümkündür.

Hz. Peygamber (sav) gayr-i Müslimlerin can ve mal güvenliği için gerekli tedbirler alıp serbestçe dinlerini yaşamalarını sağlarken, bu konuda Müslümanlar için gayri Müslimlere karşı en güzel uygulama örnekleri vermiştir. Nitekim Hicret'ten hemen sonra Medine'de bulunan müşrik ve Yahudi toplumları ile bir anlaşma yaparak birçok dini, kültürel grubun bir arada yaşamasını mümkün kılan bir yapı oluşturmuştur. Ayrıca başşehir dışında Hayber, Vadi'l-kurâ, Fedek, Maknâ, Eyle, Ezruh ve Teymâ'da Yahudiler; Dümetü'l-Cendel ve Necran'da Hıristiyanların yanı sıra Hecer ve Bahreyn'de de kısmen Mecusiler'in oturmasına müsaade etmiştir. Yine buralarda oturan gayri Müslimlerle yapılan anlaşmalarla onların dini ve hukukî haklarını ve kültürel kimliklerini korumuştur.⁴⁶

Bununla birlikte Müslüman bir toplumun gayr-i Müslim toplumlarla iyi ilişkiler içinde bulunmasını engelleyen durum gayr-i müslimlerin düşmanca tavırları sebebiyle bozulabileceği şu ayetle ifade edilmektedir. **“Sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletle davranmaktan Allah sizi menetmez. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için onlara yardımda bulunanları dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır.”**⁴⁷ Bu ayet aynı zamanda, Müslüman bir devletin gayr-i müslim devlet ve toplumlara karşı takip edeceği dış siyasetin de ana çerçevesini belirlemektedir. Gayr-i Müslim toplumlarda iyi ilişkiler kurulması hükmü ayetteki **“sizinle din uğrunda savaşmayanlar”** ifadesinin delâletiyle bu özelliğe sahip bütün din mensuplarını kapsar. Bu ayet ayrıca Müslümanlarla savaşmadıkları sürece gayr-i Müslimlere karşı savaş yoluyla mücadele edilmeyeceğini göstermektedir.⁴⁸

1. İslâm'da Gayr-i Müslimlerin Hukukî Statüleri

İslam öncesinde ve o dönemdeki devletlere baktığımız zaman genel olarak devleti yönetenlerin kendi inançlarından ve kendi milletlerinden olmayanlara karşı daima

⁴⁶ Sarıçam İbrahim-Erşahin Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006, s. 69.

⁴⁷ Mümtehin 60/8-9.

⁴⁸ Özel, 419.

mesafeli durmuşlar ve vatandaş olarak onları kabul etmemişlerdir.Örneğin Eski Yunan ve Roma’da kendi ırk ve toplumlarından olmayan insanlar, pek çok haktan mahrum olup can ve mal güvenliklerinin olmaması gibi yine eski Mısır’da da yabancıların hukuk dışı sayılması tarihi bir gerçektir. Bizans sınırları prensip olarak Arap ve İranlı yabancılara karşı kapalı tutulmuş, ancak antlaşmalarla tespit edilen bazı şehirlerde ticaret yapma imkânları olmuştur. Avrupa’da da XIX. yüzyıla gelinceye kadar yabancılar hukukun himayesinden mahrumdurlar.

İslam toplumu bünyesinde yaşayan Gayri Müslimlerin hukuki statü ve haklarına baktığımızda ise durum epeyce farklı olup onların haklarını koruyan kuralların varlığını görüyoruz.Nitekim buna en açık örnek Hz. Muhammed (sav)’in uygulamalarıdır ki; O, Müslümanların güçlü olduğu bir dönemde özellikle Yahudileri yok etmek veya onları sınır dışına göndermek varken, Yahudileri yerlerinde bırakmıştır. Sürgün veya imha edilen Yahudiler de antlaşmayı bozup baş kaldırmaya kadar Medine içinde Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır.⁴⁹İslam’ın bu sevgi ve hoşgörüsü Kur’an-ı Kerim’de Maide Suresi 82. ayette de işaret edildiği üzere İslâm’a, iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetlisi⁵⁰ olarak gösterilen Yahudilerle bile Hz. Peygamber bir arada yaşamıştır. Kısacası pratikte Müslümanların birlikte yaşayamayacağı hiç bir toplum yoktur. Diğer taraftan Necran Hıristiyanlarıyla olan ilişkilerde olduğu gibi rahatsız edici durumlar olmadığında, karşılıklı ilişkilerde daima barış hakimdir.⁵¹

İslâmiyet, aynı inancı paylaşmayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip yaşamalarına imkân tanımıştır. Hz. Peygamber (sav), hicretin hemen ardından Medine’de Yahudilerle “Medine vesikası” olarak adlandırılan bir sözleşme yaparak bunun ilk adımını atmış ve onların da aynı topraklarda birbirlerinin haklarına hukukuna saygı göstererek yaşamının mümkün olabileceğini göstermiştir.Böylece Müslümanların diğer dinlere mensup insanlarla bir arada yaşamasını mümkün kılan bir toplum modeline örnek teşkil edilecek bir adım atılmıştır. Daha sonraki yıllarda sözleşme hükümlerini çiğneyen Yahudi kabilelerinin sürgüne gönderilmesi, Evs ve Hazrec kabilelerinin tamamen Müslüman olmasıyla Medine’de yalnız Müslümanlar

---

⁴⁹ Sarıçam, 70.

⁵⁰ “İnsanların, iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetlisi andolsun ki, Yahudilerle Allaha eş koşanları bulacaksınız. Onların iman edenlere sevgi bakımından daha yakını da andolsun “biz hristiyanız” diyenleri bulacaksınız. Kur’an-ı Kerim, Maide: 82.

⁵¹ Sarıçam, 70-71.

kalmıştır.Yine diğer gayri Müslimlerle ilgili; Hz. Peygamber (sav) Eyle, Ezruh, Dûmetû'l-Cendel ve Necran hristiyanları, Maknâ ve Teymâ Yahudileri, ayrıca kısmen Mecusîlerin de bulunduğu Hecer, Bahreyn halkı ile yaptığı antlaşmalarla gayr-i Müslimler dinî ve hukukî temele dayalı kendi kimliklerini muhafaza ederek İslâm toplumunun içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır.⁵²

2. İslâm'da Gayr-i Müslimlerin Vatandaşlık Durumu

İslamiyet din konusunda insanlara baskı yapılmasını kesinlikle yasaklamıştır.⁵³ İnanç hürriyetinin bir gereği olarak dini eğitim ve öğretim, ayin ve ibadetler aynı zamanda mabetler hukukun himayesi altına alınmıştır. Gayr-i Müslimler dini eğitim ve öğretimi tam bir serbestlik içinde verme imkânına kavuşmuşlardır.⁵⁴

Çeşitli dönemlerde ve ülkelerde toplumların siyasi birliği için ırk, renk, dil ve coğrafya gibi unsurlar temel kabul edilmiştir. Buna karşılık İslâmiyet, insanlar arasında kendi iradelerinde olmayan bu tür farklılıkları bir yana bırakarak vatandaşlık konusunda irade ve tercihi esas almıştır. İslam'ı din olarak benimseyenler aynı zamanda İslam toplumunun bir üyesi olurken bu inancı paylaşmayanlar da İslam devletinin siyasi hâkimiyetini kabul edip tercih ettikleri hayat tarzını yaşama imkânına sahip olurlar.⁵⁵

İslam hukukçuları gayr-i Müslimlerin devlet başkanını seçme ve seçilme hakkının olmadığı, ordu komutanlığı, valilik ve hâkimlik gibi görevlere getirilemeyeceği konusunda görüş birliği içindedir. Hukukçuların çoğunluğu, gayr-i Müslimlere genel olarak kamu görevi verilemeyeceğini belirtirken bazı hukukçular önemli mevkiler dışındaki görevlere getirilebileceklerini, bazıları da zaruret ve ihtiyaç halinde buna başvurulabileceğini söylemişlerdir. Bu konuyla ilgili çeşitli uygulamaları örneklerle ileride vereceğiz. Ayrıca İslamiyet gayr-i Müslimleri, aynı inancı paylaşmadıkları Müslümanlarla birlikte kendi dindaşlarına karşı savaşmak zorunda bırakmamak amacıyla askerlikten muaf tutmuştur. Bu aynı zamanda onlara tanınan inanç özgürlüğünün de bir gereğidir. Ancak bizzat kendileri istekli oldukları zaman ihtiyaç

---

⁵² Gayri Müslim (Ansiklopedinin Tahkim Heyeti Tarafından Hazırlanmış Madde), İ.A. V, 341; Özel, 420.

⁵³ Bakara 2/256; Yunus 10/99; Kehf 18/29.

⁵⁴ Özel, 421.

⁵⁵ Özel, 420.

duyulması ve güven ortamının bulunması halinde bu hizmetlerinden faydalanmada bir sakınca görülmemiştir.⁵⁶

Gayr-i Müslimlerin zimmet akdi sayesinde Müslümanlar gibi can ve mal güvenliğine sahip oldukları konusunda hukukçular görüş birliği içindedir. Zira Hz. Peygamber (sav) zimmîye zulüm ve haksızlık yapan, ona gücünün üstünde sorumluluk yükleyen ve ondan arzusu dışında bir şey alan kimseye kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını, bir zimmîyi haksız yere öldüren kimsenin kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusundan mahrum olacağını belirtmiştir. Hz. Ömer (r.a) da vefatı esnasındaki tavsiyelerinden birince şöyle demiştir. “...Benden sonra yerime gelecek halifeye yapılan akitler ve şartnameler mucibince Rasüllullahın zimmîlerine haklarının tam olarak verilmesini, can ve mallarının emniyeti uğrunda icap ederse savaşılmasını, takatlerinin fevkinde yükler yüklenmemesini tavsiye ederim.”⁵⁷

İslam ülkesinde bulunan herkes devletin kanunlarına tabidir. Zimmîlerin de İslam devletine karşı en önemli görevleri hiç şüphesiz kanunlarına uymaları, Müslümanların inanç ve örflerine saygı göstermeleri, kamu düzenine ve genel ahlaka aykırı davranışlardan kaçınmalarıdır. Bununla birlikte İslâmiyet’in gayr-i Müslimlere tanıdığı inanç özgürlüğünün bir gereği olarak aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda, Hanefî fakihlerinin tabiriyle “onları kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma” ilkesi benimsenerek aralarındaki hukukî ihtilâfları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip olmuşlardır. İslâm mahkemelerinde de dava açabilmeleri mümkündür. İslâm’ın getirdiği bu hukukî çoğulculuk dinî-kültürel çoğulculuğu koruyarak gayr-i Müslimlerin asırlar boyunca İslâm toplumunun içinde varlıklarını sürdürmelerine imkân tanımıştır.⁵⁸

Sonuç olarak gayr-i Müslimler önemli birçok mükellefiyetlerden muaftırlar. Vergi verirler ancak askerlik yapmazlar; askerlik yaparlarsa düşük miktarda vergisi öderler. Ticaret yaparlarsa ayrıca bunun vergisini de öderler; canları, malları ve namuslarını korumak mükellefiyeti Müslümanlara aittir. Bu durumda gayr-i Müslimler

---

⁵⁶ Özel, 422.

⁵⁷ Ebu Yusuf “Kitabu'l-Haraç” (Tercüme: Ali Özek), İstanbul 1973, s. 202.

⁵⁸ Özel, 422-423.

Müslümanlardan daha düşük haklara sahip olmadıkları gibi aksine tatbikatta İslam devleti içinde Müslümanlardan daha rahat bir statü elde etmişlerdir.⁵⁹

3. İslâm'da Gayr-i Müslimlerin Malî Yükümlülükleri

İnsan toplumlarının ya da devletlerin ortaya çıkışından itibaren tarih boyunca vergiye rastlamaktayız. Kamu hizmetlerinin düzgün bir şekilde sürdürülebilmesi için devletlerin başvurduğu uygulamaların başında gelen vergi devletin mali gücü için önemli bir unsurdur. Dolayısıyla vergisiz bir devlet düşünülemez.

İslam vergi sistemi Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (sav)'in uygulamalarına dayanır. Fakat bu vergi sistemi bir anda oluşmamıştır. Hz. Peygamber (sav) döneminde İslamın beş şartından biri olup Müslümanların verdiği zekat ile gayri Müslimlerden alınan **cizye** gibi Kur'an-ı Kerim'de açıkça var olan vergiler vardır. Bunun yanında özellikle Hz. Ömer'in hilafet döneminde ilk uygulamalarını alarak zamanla kurumsallaşmış olan devletin gelirleri bu dönemde tek tek belirlenmiştir.

İslâm devletinin önemli gelir kaynaklarından birisi şüphesiz haraç olup, terim olarak “gayr-i Müslimlere ait topraklardan alınan verginin” ismi olmasının yanı sıra iktisadî ve hukukî bir yapı olarak zamanla önemli gelişmeler göstermiştir. Genel olarak İslâm devletlerinde, Beytu'l-Mal'ın bütün gelirlerine verilen bir unvan da olmuştur.⁶⁰

Hz. Ömer'in hilafeti zamanında savaşla elde edilen topraklar, savaşanlar arasında dağıtılmamıştır. Bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar da “esir” statüsü dışında kabul edilmiş ve bu toprakları işlemek üzere, yerlerinde bırakılmışlardır. Buna karşılık, İslâm devletine ödenmek üzere haraç vergisi konulmuştur.⁶¹ Sulh yolu ile müşriklerin elinde bırakılan arazinin mahsullerinden veya mallarından muayyen bir miktar alınır. Belirlenen bu miktara “**haraç**” adı verilir.⁶² Daha açık bir ifadeyle **haraç**; İslam Devleti himayesi altındaki gayri Müslimlerin ekip biçtikleri toprak ve mahsülden yani üretimden alınan vergidir.

Yine gayr-i Müslimlerden alınan vergilerin kurumsallaşması Hz. Ömer döneminde başlar.

---

⁵⁹ Armağan, 53.

⁶⁰ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer, 41; Haraç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, Haraç, D.İ.A., XVI, 71-88.

⁶¹ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer, 63.

⁶² Ebu Yusuf, s.41

Hz. Ömer zamanında, gayr-i Müslimlerden alınan vergiler “fey” ismi altında toplanmıştır. Ebu Ubeyd bu vergileri şu şekilde özetlemektedir. “Fey, zimmet ehlinin mallarından, yaptıkları antlaşmalara göre toplanan şeylerdir. Bunlar:

1. Canlarını ve mallarını kendisiyle korudukları başlarının **cizyesi**.
2. Savaş yoluyla fethedilip de devlet başkanının, ödeyecekleri task (vergi) karşılığında zimmet ehlinin ellerinde bırakılan toprakların **haracı**.
3. Ödeyecekleri belirli bir haraç karşılığında, kendileriyle antlaşma yapılmış ve ellerinde bırakılmış olan sulh yoluyla alınan toprağın vazifesi.
4. Zimmet ehlinin **aşire** rastladıklarında, onun ticaret mallarından aldığı şeyler.”⁶³

Cizye vergisiyle ilgili Tevbe suresinin 29. ayetinin meali şöyledir:“**Kendilerine kitap verilenlerden, Allaha da ahiret gününe de inanmayan, Allahın ve Peygamberin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din kabul etmeyen kimselerle, küçülüp boyun eğerek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.**”⁶⁴ Bu ayete göre, ehli kitaptan olan kimseler şayet İslâmiyeti kabul etmezlerse, yani Müslüman olmazlarsa cizye vermeleri şart koşulmaktadır. Cizye ödemeyi kabul etmezlerse kendileriyle savaşılması emredilmektedir. Bu ayetteki muhatap olan ehli kitap daha önce de değindiğimiz gibi Yahudiler, Hıristiyanlar ve ihtilâflı olarak Mecusîlerdir.

Cizye vergisi gayr-i Müslimlerden alınan bir baş vergisidir. Cizye haraçta olduğu gibi araziye değil şahısların başına konan muayyen bir meblağdır. Aradaki en önemli fark ise cizye Müslüman olmakla düşerken haraç vergisinin Müslüman dahi olsa devam eder.⁶⁵ Bir diğer önemli fark ise cizye biraz önce zikrettiğimiz Kur’an ayeti ile sabit iken haraç hükümleri içtihatla sabittir. Yani cizye açıkça ayette yer alan bir durum iken, haraç; İslâm âlimlerince fakih ayetten ya da ayetlerden yapılan bir yorum sonucu ortaya çıkmıştır.

İslam nazarında Müslümanlarla zimmîler bir devletin tebasıdır. Aynı haklardan yararlanmaktadırlar. Bu sebepten Müslümanların verdikleri zekat mukabilinde ehli-

⁶³ Ebu Ubeyd Kasım b. Selam, Kitabu'l-Emval, Mısır 1968, s. 25; Fayda, Mustafa, “ Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, D.G.B.İ.T, II, 107-175, s.124.

⁶⁴ Tevbe: 29.

⁶⁵ İbni Kayyim el-Cevziyye, Ahkâmu Ehli'l-Zimme (Thk. Subhi es-Salih), Beyrut 1401 1981 (II. Baskı) s. 100.

zimmeye de cizye yüklenmiştir. Kendisine cihat vacip olan her Müslümana mukabil askerlik yapmaya elverişli her zimmîden cizye alınır. Ehl-i Kitap kendilerine sağlanan emniyet karşılığında cizye vermektedir.⁶⁶ Genel olarak yapılan bir başka yorumda gayr-i Müslimler askerlikten muaf olmalarına karşılık cizye vergisini öderler.

Ayrıca kadın ve çocuklardan alınmayan cizye vergisi gayr-i Müslimlerin şu üç sınıfa mensup erkeklerinden alınır.

a. Zenginler

b. Orta halliler

c. Fakirler.

Bunlardan cizye alınabilmesi için çalışarak para kazanır olmaları, hasta ve yaşlı olmamaları gerekir. Bu üç sınıf dışında kalan zimmî kimselerden cizye alınmaz. Sadaka verilen miskinden, müzmin hastalığa müptela hastadan, yatalaktan, deliden, körden, sakatlığı olandan, manastırlardaki rahiplerden, kadınlardan, çocuklardan, onların elindeki köleden cizye alınmaz. Cizye hür ve güç sahibi olanlardan alınır.⁶⁷

Cizye mükellefleri bu vergiyi ödemekle, “Allahın ve Rasûlüllahın zimmesi” denilen bir korunma yani himaye altına alınma şeklinde ifade edebileceğimiz durum söz konusu olur. Zimme elde etmiş kişiye “Zimmî” denir. Cizye vergisi ödeyip İslâm devleti içinde “himayeye hak kazanan kitâbî gayr-i Müslim” manasında kullanılır. Zimme’ye hak kazananın can, mal ve din (hukuk) emniyeti tamdır. Devlet herhangi bir sebeple bu emniyeti temin edemiyorsa cizye’ye hak kazanamaz ve hatta aldışsa mükellefe iade edilir.⁶⁸

Cizye mükellefleriyle ilgili Hz. Ömer’in sayısız örnek davranışlarından birkaçını vererek İslam’ın konuya bakış açısını ortaya koyalım. Hz. Ömer birinin kapısının önünden geçerken gözlerini ve gücünü kaybetmiş yaşlı birinin dilencilik yaptığını görür. Omuz arkadan tutarak “Sen ehli kitabın hangilerindensin?” diye sormasıyla Yahudî olduğunu söyleyen adama “Bu duruma neden düştün” deyince, “Yaşlılık ve ihtiyaç yanında cizye” cevabını veren yahudinin elinden tutup evine götürdü, evinde kendisine ikram ettiği ve Beytülmal (Hazine= Devletin kasası) görevlisine “Bunu ve benzerlerini

---

⁶⁶ A.g.e, 175.

⁶⁷ A.g.e. 49.

⁶⁸ Tuğ, Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984, s. 129

gözet. Allaha yemin ederim ki gençliğini yediğimiz bu adamı yaşlılıkta perişan edersek ona insaf etmiş olmayız”⁶⁹ dediği ve “Muhakkak sadakalar ancak fakirlerin ve miskinlerin... dir” ayeti ile istişhad ederek “Fakirler müslümandır. Bu da ehli kitabın miskinlerindedir” dediği ve onunla beraber benzerlerini de cizye’den muaf tutmuştur.⁷⁰

Yaptığı uygulamalarla kendisinden sonrakilere örnek teşkil edecek önemli kararlarla İslâm devletini tesis eden Hz. Ömer’in gayr-i Müslimlerle ilgili uygulamaları dikkat çekicidir. Ebu Yusuf’un naklettiği şu hadise ilgi çekicidir:

Hz. Ömer Filistin seferinde Şam’dan dönerken yolda güneş altında dikilmiş ve başına zeytinyağı dökülmüş insanlar görür. Hz. Ömer:

—Bu insanlara ne olmuş, neden bu azaba duçar olmuşlar? Deyince, Oradakiler;

—Cizye borçlarını ödemiyorlar. Ödeyinceye kadar bu şekilde azap ediliyorlar, diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Ömer:

—Onlar ne diyorlar? Ödemedikleri cizye için nasıl bir mazeret öne sürüyorlar. Diye tekrar sorması üzerine oradakiler şöyle cevap verirler.

—Ödeyecek para bulamadıklarını söylüyorlar.

Hz. Ömer:

—O halde bırakınız onları güçlerinin yetmediği yükü taşıtmayınız. Belki de dedikleri doğrudur. Ben Rasülüllah (sav)’den şöyle işittim:

-“İnsanlara azap etmeyiniz. Zira dünyada insanlara azap edenlere muhakkak Allah ahirette azap eder.” Sonra Hz. Ömer emir vererek adamlar serbest kalır.⁷¹

Kur’an-ı Kerim’in gayr-i Müslimlerden alınmasını emrettiği cizye, nüfusun yoğun olduğu yerlerde uygulanmış, Müslümanların hayat seviyesinin yükselmesinin yanında başka din mensuplarının kendi dinlerinde kalmalarına imkân sağlamıştır.⁷² Böylece yüzlerce yıl varlıklarını korumayı başarmışlardır.

---

⁶⁹ Ebu Yusuf, 205.

⁷⁰ A.g.e. s. 274.

⁷¹ A.g.e. s.204.

⁷² Fayda, Mustafa, Divan Teşkilatı, II, 128.

Hz. Ömer döneminde uygulanan durumlara göz atacak olursak Sasanî ve Bizans İmparatorluklarına karşı kazanılan askerî zaferler sonucunda Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır ele geçirilmiştir. Hz. Ömer genişleyen topraklarla birlikte buralarda yaşayan gayr-i Müslimlerin durumlarıyla ilgili yorumlar getirerek bazı sorunlara kalıcı çözümler getirmiştir. Şöyle ki “Irak, Suriye ve daha sonraları da Mısır’daki fetihler “gayr-i müslimler” ile onların sahip oldukları topraklar, Müslümanların karşısına bir ganimet problemi olarak çıkmıştır.”⁷³ Mısır’ın fethiyle alakalı Mısır’ın fatihler arasında taksim edilmesini isteyenlerin ısrarı üzerine durum halife’ye bildirilmiş, Hz. Ömer de verdiği cevapta “Gebe kadının karnındaki yavrusu büyüünceye kadar yani savaşacak hale gelinceye kadar Mısır’ın yerli halkın elinde bırakılmasını” emretmiştir. Yine İskenderiye’nin taksim edilip edilmeyeceği konusunda ortaya çıkan ihtilaf üzerine Amr, İskenderiye’nin fatihler tarafından taksimi istenildiğini Hz. Ömer’e bildirince, o cevaben “Toprakları taksim etme! Yerli halkın elinde bırak ki Müslümanlara, düşmanlarına karşı cihat ederken kuvvet ve fey (maaş) olsun” demiştir.⁷⁴

Hz. Ömer, eğer toprakları Müslümanlar arasında paylaşırsa gelecekte birçok problemin⁷⁵ ortaya çıkacağını adeta sezmiş olmalı ki bu uygulaması Müslümanların daha da başarılı olmasını, gayr-i Müslimlerin de hem mâli yönden durumlarının daha iyiye gitmesini hem de hızla İslâma girmelerini sağlamıştır. Bir gerçek de şudur ki ebediyen Müslümanların Efendi, gayr-i Müslimlerin de köle olmasının önüne geçmiştir. Halife Hz. Ömer, tarım işlerinde daha uzman olan yerli halkın işledikleri topraktan haraç vergisi alınması ve askerlikten muaf olmaları karşılığında verecekleri cizye vergisi ile yaşamlarını aynen sürdürmelerine hatta önceki yaşamlarına nazaran daha da özgür yaşamalarına izin vermiştir.

Son olarak şunu belirtelim ki “Hz. Ömer’in fethedilen toprakları ve üzerinde yaşayan gayr-i Müslimleri ganimet anlayışı dışında değerlendirip, toprakları yerli halkın elinde bırakması bir yönüyle iktisadî, sosyal ve askerî; diğer yönüyle hukukî ve dînî unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karardır. Haraç vergisi ve aksamadan tarımın devam etmesi ekonomik; toprağın tek elde toplanması ve sular konusunda çıkabilecek ihtilaflar sosyal, hukuk ve kalelerin korunması, cihat için nesillerin

---

⁷³ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer , 7.

⁷⁴ A.g.e. s. 14

⁷⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. a.g.e. s. 15.

çoğalmasi gerektiği hususu askerî; ganimet ve toprak statüsü ile ilgili meseleler hukukî; Haşr suresinden ilham alınarak gelecek nesillerin düşünülmesi ve gayr-i Müslimlerin İslamlaştırılmasını hedef alması dinî yönünü teşkil etmektedir. bütün bu noktalar Hz. Ömer'in kararına geniş boyutlar kazandırmaktadır.”⁷⁶

4. Gayr-i Müslimlerin Günlük Yaşamlarına Dair Bazı Uygulamalar

İslâmiyet'in ilk yıllarında, değişik grupların kendilerine özel kıyafetlerinin birbirlerinden ayırt edilmelerinde büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Hz. Peygamber (sav) Müslümanların kılık kıyafette diğer gruplara benzemesini yasaklamıştır. Fakat Hz. Peygamber (sav) gayr-i Müslimleri belli kıyafetleri kullanmaya mecbur tuttuğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁷⁷

Hz. Ömer devrinde gayr-i Müslimlerin kılık kıyafette Müslümanlara benzememeleri, ata binmemeleri veya eyerlerinin farklı olması, kadınlarının cins develere binmemeleri gibi sınırlamalardan çeşitli kaynaklarda bahseder. Emevîlerden itibaren hukukçular tarafından da desteklenerek bunun devam ettirildiği görülmektedir. Gayr-i Müslimlerin ata binmeleri veya eyer ve üzengilerinin değişik olması, Müslümanların künyelerini kullanmamaları, Arapça mühür kazıtmamaları, boyunlarında gayr-i Müslim olduklarını gösteren haç vb. bir işaret taşımaları, evlerinin belli bazı işaretlerle ayırt edilmesi ve Müslüman evlerinden farklılık göstermesi gibi yasakların her dönemde ve her bölgede aynı hassasiyetle uygulanmadığı bilinmektedir. Bazı halifelerin şahsî uygulamaları yanında genellikle kritik gelişmeler sebebiyle alınmış olması dikkat çekicidir. Devletin güçlü olduğu ve güvenin tesis edildiği dönemlerde bu kısıtlamaların genel olarak uygulanmadığı, uygulandığı zamanlarda da büyük şehirlerle sınırlı kaldığı ve uzun süreli olmadığı görülmektedir.⁷⁸

Ayrıca “eş-Şurûtu'l-Ömeriyye” adı altında Hz. Ömer'e nisbet edilen ve gayr-i Müslimlerin uyması gereken kuralları içeren metnin doğruluğu tartışma konusudur.⁷⁹ Bunun yanında bir kısmı antlaşmalarda yer alan bazı kısıtlamalara gidildiği doğrudur. İslamiyet'in ilk yıllarında mevcut bazı dinî grupların geleneksel kıyafetlerinin aynı zamanda dinî kimliklerinin bir ifadesi olması ve Müslümanların başka topluluklara

⁷⁶ a.g.e. s. 16.

⁷⁷ Özel, 425.

⁷⁸ Özel, 426.

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Fayda Mustafa, Hz. Ömer, 173-181.

benzememelerinin Hz. Peygamber (sav) tarafından yasaklanması, gayr-i Müslimlerin de Müslümanlara benzemesini önlemeyi gerekli kılmıştır. Ayrıca zamanla ortaya çıkan askerî, idarî ve ictimâî bazı ihtiyaçlar da bu kısıtlamalarda rol almıştır. Aslında bu durumun kültürel varlıklarını muhafaza etmeleri bakımından olumlu bazı sonuçları olduğunun altını çizmede fayda vardır.

Sonuç olarak bazı uygulamaları ictimâî ve siyasî sebeplerle açıklamak yerine tek taraflı olarak sadece Müslümanların eseri gibi göstermenin doğru olmayacağını belirtmek gerekir.⁸⁰ Aslında İslam öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında yalnız Mısırda değil, diğer bölgelerde de gayr-i Müslimler önceki yaşamlarına nazaran büyük değişiklikler geçirerek rahat bir ortama kavuşmuşlardır.

C.TOLUNOĞULLARI'NDAN ÖNCE MISIR

Dünyanın, zengin bir maziye sahip ülkelerinden birisi de hiç şüphesiz Mısır'dır. Birçok medeniyetten izler taşıyan Mısır, özellikle Firavunlar dönemi inşa edilen yapılarıyla günümüzde gizemini hâlâ korumakta ve bu gizemli ülkeye bilim dünyasının ilgisi günbegün artarak devam etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edildiği şekilde⁸¹ Firavunlar kendilerini burada ilah olarak görmüşlerdir.⁸² Etrafı çöllerle çevrili, diğer ülkelerden uzak, her tür saldırılardan emin, Nil nehrinin sunduğu bereketle, bolluk içinde yaşayan Firavunlar'dan çok sonraları Mısır, Perslerin hâkimiyetinden Makedonyalı İskender'in emrine girmiştir. İskender kendi adını taşıyan İskenderiye şehrini kurarak Mısır'da önemli bir liman şehrini inşa etmiştir. İslam fethinden çok önceleri Mısır; önce Roma, sonrasında da Bizans imparatorluklarının idaresi altında uzun müddet kalmıştır.

Tez çalışmamızın konusu gayri Müslimlerden özellikle Yahudiler ve Hıristiyanlar'ın Mısır'ın belli bir dönemdeki yaşamlarıyla ilgilidir. Ancak gerek Hıristiyanlık gerekse Yahudilik çalışma dönemimizden çok önceleri bölgede varolup bir takım gelişmelerle günümüze kadar ulaşmıştır. Öte yandan her iki ilahi dinin tarih sahnesine çıkışıyla Mısır'da seslerinin duyulması da hemen hemen aynı yıllardır. Dolayısıyla konumuzun daha iyi anlaşılması amacıyla her iki dinin oluşumuna

⁸⁰ Özel, 426.

⁸¹ Araf 103/157; İbrahim 5/8; Naziat 79/24.

⁸² Naziat 79/24.

katkı sağlayan bazı önemli noktalara da temas ederek hatta dönem dönem karşılaştırmalar yaparak dini argümanlar üzerinde duracağız. Bu anlamda kronolojik sıraya uygun olarak önce Yahudiler sonra da Hıristiyanlar üzerinde duralım.

1. İslam Öncesi Dönemde Mısır'da Yahudiler

Yahudilik; kelime olarak m.ö. X. yüzyılda Şeria ırmağının batısında kurulan Yuda Devletine ait kişi⁸³ anlamına geldiği gibi Yakup peygamberin on iki oğlundan dördüncüsü olan Yuda'ya⁸⁴ ya da Yehuda'ya⁸⁵ nisbetle İsrail Oğulları'na genel olarak verilen isimdir. Kur'an-ı Kerim'de ise daha önce de değindiğimiz gibi Hûd⁸⁶ ve Yehûd⁸⁷ kelimeleri Yahudiler için kullanılmıştır.

Yahudilerin adlarını aldıkları Yakup (İsrail) Peygamberin⁸⁸ oğlu Hz. Yusuf Kur'an-ı Kerim'de⁸⁹ detaylı olarak anlatıldığı üzere köle olarak gittiği Mısır'da zamanla yükselerek iktidarda bulunan Suriye asıllı Hiksos Hanedanının Maliye Nazırı olmuştur. O, o sıralar hüküm süren kıtlık üzerine babası ve diğer on iki kardeşine yardım ederek onları Mısır'a yerleştirmiştir.⁹⁰ Hz. Yusuf ve on iki kardeşinin Mısır'a yerleşmesinden yola çıkarak Mısır'da Yahudiliği, Yahudi tarihinin başlangıç yeri diyebiliriz. Hiksos Hanedanı döneminde Mısır'da rahat bir yaşam süren Yahudiler bu hanedanın yerini Mısırlı Firavunlara bıraktığı M.Ö.1580'den M.Ö. 1260 yılına kadar süren üç asırlık dönem Mısır'da yaşayan Yahudiler için çile ve ızdırap günleridir. Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'ı terk eden Yahudiler önce Sina yarımadasına daha sonra da Filistin bölgesine yerleşmişlerdir.⁹¹

⁸³Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar 16/16, 25/25; Yeremya 32/12, 34/9.

⁸⁴Tevrat, Tekvin, 29/35, 49/8.

⁸⁵Makrizi, Takiyyiddin Ahmed(845-1442); el-Mevaiz ve'l-İtibar fi zikri Hıttatı ve'l-Asar I-II, Bulak 1270, s.474. Makrizi burada Yahudi kelimesinin İbrahim (a.s)'ın oğlu İshak (a.s) 'ın oğlu Yakup Peygamberin oğlu Yehuda'dan geldiğini bildirmektedir. Yehuda babası Yakup (a.s) tarafından diğer kardeşlerine reis olarak atanmıştır. Yakup (a.s)'ın on iki oğlundan her biri ayrı ayrı bir kabilenin başı olarak türeyip çoğalmışlardır.

⁸⁶Bakara 2/62, 111; Nisa 4/46, 160; Maide 5/41,44.

⁸⁷Bakara 2/113, 120; Maide 5/18, 51.

⁸⁸Al-i İmran,93.Kuran-ı Kerim'de Beni İsrail yani İsrail Oğulları diye zikredilen Yakup Peygamberin on iki oğlundan türeyen topluluk kastedilmektedir.

⁸⁹Yusuf, 12/1-111.

⁹⁰'Yahudiler', İ.A, V, 339,340. (Ansiklopedi Heyeti Tarafından Hazırlanmış Madde)

⁹¹ Bakara, 60; Araf, 103, 160; "Yahudiler", İ.A, XIII, 340.

Uzun süre Mısır'dan uzakta yaşayan Yahudiler'in tekrar Mısır'a dönmeleri Büyük İskender tarafından olmuştur.⁹² Büyük İskender M.Ö. III. Yüzyılın başlarında kendi adına inşa ettirdiği İskenderiye şehrini kurarken, şehrin doğusunda, denizin hemen yanında şehir nüfusunun çeyreğini (¼) oluşturacak şekilde çeşitli mesleklerde mahir büyük çoğunluktaki Yahudi kitlelerini Filistin'den Mısır'a İskenderiye'ye getirtmiştir. Onlara Yunanlılarla aynı haklar tanımış ayrıca şehrin her tarafında inşa edilen Sinagoglar da Yahudilere hizmet vermiştir. Oldukça zengin olan buradaki Yahudiler başlarında bulunan Ethnarch tarafından her türlü işleri takip edilerek özerk bir yapıda idare görmüşlerdir..⁹³ Böylece Filistin'den sonra Mısır'da ikinci büyük bir Yahudi kolonisi teşekkül ederek İskenderiye Helen devri Yahudiliğin merkezi olmuştur. Ziraat, denizcilik, vergi toplama ve ticaret gibi çeşitli işlerle uğraşan Yahudiler bu yeni şehre yerleşmekle kalmamışlar Yunanca konuşup yazmaya hatta Yunanca Tevrat'a kadar Yunan medeniyetini özümsemişlerdir.⁹⁴

Mısır'da Hellen dönemi olarak adlandırılan Ptolemalar dönemi Yahudiler açısından sosyal ve ekonomik gelişme dönemidir. Bu dönemde yerli Mısırlılara karşılık Yahudiler'in kendilerine ait askeri bölgeleri, polis gücü ve vergi toplama gibi ayrıcalıkları olmuştur.Ptolemaları destekleyen Yahudiler ile Mısırlılar tarafından desteklenen Yunanlılar arasındaki ilişkiler dönemin sonuna doğru giderek bozulmuştur. Yahudilerin devlet memurluklarına getirilişi, zenginlikleri, kibirleri ve dini yönden toplumdaki ayrı duruşları, Yunanlılar gibi eşit vatandaşlık haklarına sahip oluşları; özellikle İskenderiye'de Yahudiler aleyhine tepkiler doğurmuştur.⁹⁵

Mısır'ın bir Roma eyaleti olmasından sonra Yahudiler için çile günleri tekrar başlar.Yahudiler'in sahip olduğu hakları Augustus tarafından ellerinden alınır.Yapılan bu revizyonla Mısır'da üç sınıf insan oluşturulur.İdari sınıf olan Romalılar, halk olarak Mısırlılar ve yarı Yunan olup düşük vergi ödeyenler.Yahudiler bu gruplar içerisinde en düşük sınıf olan Mısırlılarla aynı kategoride olup ağır vergilerle mükelleftirler.Ağır vergiler altında gün geçtikçe durumları kötüleşen Yahudiler haklarını geri almak için mücadeleye başlarlar.⁹⁶Yahudiler için çekilmez olan ağır vergi yükleri isyana varan

⁹² "Yahudiler", *İ.A.*, XIII, 345.

⁹³ V.A. Tcherikover, "Alexandria", *E.J.*, II, 589; M. Radin, "Egypt", *E.J.*, VI, 485.

⁹⁴ "Yahudiler", *İ.A.*, XIII, 340; V.A. Tcherikover, 589.

⁹⁵ M. Radin, 487-488.

⁹⁶ M. Radin, 488-489.

kötü olayları doğurur. M.S 66'da Erez İsrail'de çıkan "Büyük İsyân" İskenderiye'ye sıçramıştır. Romalılar tarafından kanlı bir şekilde bastırılan bu isyanda 50 000'e yakın Yahudi öldürülür. Bu dönemle ilgili Hermopolis'te bulunan bir papirüs kâğıdı Yahudiler'in Romalılara karşı kazandıkları kısmi başarılarından bahsetmektedir.⁹⁷ Öte yandan 70 yılında Kudüs'ün yıkılmasından sonra Roma topraklarında Yahudilerin durumu daha da kötüleşmiştir. Özellikle Mısır'da Mısır takvim sistemi gereği, yıllık olarak ödenen vergide Mısırlı Yahudilerin Roma topraklarındaki diğer Yahudilerden daha fazla vergi ödemesini gerektiriyordu.115-117 yıllarında Mısır, Girit ve Kıbrıs'ta baş gösteren isyanlar Mısır'ın Thebes, Feyyum, Athribis ve özellikle İskenderiye şehri olmak üzere her tarafına yayılmıştır.Roma'nın çok kanlı bir şekilde bastırdığı bu isyanlar sonucunda binlerce Yahudi öldürülmüş, başta İskenderiye kenti olmak üzere buradaki büyük sinagoglar yıkılmıştır.Bölgede Yahudi karşıtlığı başlamış Yahudiler zorunlu göçe başvurmuştur.⁹⁸ I.Yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla diğer Hıristiyan bölgelerinde olduğu gibi Mısır'da da Yahudileri daha da zor günler beklemektedir.

İskenderiye Hıristiyanlık için önemli kilise merkezlerinden birisidir.⁹⁹ Hıristiyanlara karşı Roma topraklarında devlet eliyle uygulanan aşırı baskı aksi yönde cevap vererek Hıristiyanlık bu topraklarda hızla yayılmıştır. Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Hıristiyanlık rahat bir nefes almış ve zamanla da devletin tek resmi dini olarak benimsenmiştir. Bu durum ise Yahudiler için mevcut durumlarının daha da kötüleşmesi demektir.Zira Hz. İsa'nın katili gözüyle bakılan bu topluluk, İslamiyet bu topraklara girinceye kadar rahat yüzü görmemiş, Hıristiyanlar tarafından kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Bizans döneminde İskenderiye Patriği Cyril'in (m.414) Yahudileri şehirden kovduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁰

Çeşitli bölgelere sürülen Yahudiler için uzun sürgün asırları "ızdırıp" ve "çile" yıllarıdır.Dışlanmışlık, aşağılanmışlık, baskı ve zulüm, İslâm öncesi Yahudilerin genel durumudur.Yahudi kültüründen gelen Samuel b. Yahya el-Mağribî, Müslümanlar

⁹⁷ Basael, Yusuf, Yahudi Tarihi, Tıglat Matbaacılık A.Ş, İstanbul 2000, s. 68-69.

⁹⁸ M. Radin, 490. Bu dönemle ilgili Hermopoliste bulunan bir papirüs kâğıdında Yahudiler'in Romalılara karşı kazandıkları kısmi başarılarından bahsedildiği zikredilmektedir. Bk. Basael, 68-69.

⁹⁹Büyük Konstantin döneminde 325 yılında İznik'te yapılan Konsil'de Hıristiyanlık içersindeki kilise organizasyonu ele alarak ilk kiliseler "Apostalik Kökenli Ökümenik Patriklikler" olarak adlandırılan Antakya, İskenderiye ve Roma kiliseleridir.

¹⁰⁰ V.A. Tcherikover, 591.

dışında Yunan (Roma-Bizans), Fars (Pers-Sâsânî), Asur, Babil, Keldanî veya Hıristiyan, Yahudileri hakimiyetine alan çoğu milletin Yahudilere karşı nesillerini yok etme, mesken, mabet ve bilimsel birikimleri olan kitaplarını yakma, ibadetlerine engel olma gibi baskı ve zulüm yaptıklarını belirtir. Meselâ İslam öncesi dönemde Sâsâniler Yahudilerin sünnet olmalarını yasaklamışlar; ibadet etmelerine de engel olmuşlar. Sâsânî toplumunda Yahudiler dünyadaki pislğin ve dejenerasyonun kaynağı olarak görülmüş, dinî günlerini kutlamaları yasaklanmış, cenaze törenleri gibi pek çok ayin ve törenlerinden de rahatsızlık duyulmuştur. Roma ve Bizans'ın tavrı da Sâsâniler'den pek farklı olmamıştır.

Yahudi alimlerden Karaî âlim Sehl b. Matsliah Sefer ha-Mitsvot adlı kitabında şöyle dediği Nuh Aslantaş tarafından aktarılmaktadır. “Yahudilerin Kudüs'e giremediği asırlarda Kudüs molozlar ve çakalların diyarı olmuştu. Doğu'da oturan Yahudiler ibadet etmek için Ma'ziah'a (Taberiye) geldiğini ve Allah'ın izniyle (Müslümanlar sayesinde) Mabet alanından sünnetsiz putperestlerin putlarından temizlendiğini, Yahudiler putların bulunduğu bir mekanda ibadet etmekten kurtulduğu haber verilmektedir.¹⁰¹

a. İslam Fethi Sonrasında Mısır'da Yahudiler

İlk İslam – Yahudi ilişkisi Hz. Muhammet (a.s.)'in Medine'de Yahudilerle bir vesika imzalaması ile başlamıştır. Mısır'da ise ilk temas 640 'ta Amr b. el-As 'ın Mısır'a girmesiyle olmuştur. İslam orduları İskenderiye'ye girdiğinde burada 40 bin Yahudi'nin yaşadığı rivayet edilir.¹⁰² Bu sayının 70 000 olduğu da rivayetler arasındadır.¹⁰³

Daha önce de ele aldığımız üzere İslam idaresinde “zimme” adı verilen bir “teminat”la hukukî statü kazanan Yahudiler din, dil ve kültür hürriyeti tanınmış ve can emniyeti de Müslümanlar tarafından garanti altına alınmıştır.. Müslümanlar başlangıçtan beri genelde gayr-ı müslimlerin, özelde ise Yahudilerin bu durumunu daima gözetmişlerdir. Statülerini Kur'ân'dan ve Hz. Peygamberin uygulamalarından

¹⁰¹ Arslantaş, Nuh, *Abasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler* (132-656/750-1258) (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2007, s. 47.

¹⁰² Hitti, K. Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çvr. Salih Tuğ), I-IV İstanbul 1980.

¹⁰³ V.A. Tcherikover, 591; Atiya, Aziz. S, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi* (Çvr. Nurettin Hiçyılmaz) İstanbul 2005, s.100.

alan Yahudiler, yükümlülüklerini yerine getirip devletin aleyhine bir girişimde bulunmadıkları müddetçe genelde hep rahatlık içinde yaşamışlardır. İslam dünyasında fikrî-siyasî karışıklıklar ile şiddet ve kaosun hakim olduğu dönemlerde dahi Yahudi tebaaya dokunulmamıştır.¹⁰⁴ Diğer taraftan İslam fetihleriyle beraber Yahudilere beş yüz yıldır (135-638) uygulanan Kudüs'e giriş yasağı kaldırılmıştır. Yahudiler ibadet ve bayramlarını rahatça kutlamaya başlamışlardır. Kutlamalar genelde kendi içlerinde yapılmakta dışarıya pek açık değildir.¹⁰⁵

Yahudi tarihi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan ve aynı zamanda Yahudi olan Goitem; İslam fetihleriyle Yahudiler için birçok yönden düzelmeler olduğunu belirterek; Yahudiler Kilise tarafından zulmedilen, dışlanmış bir toplum statüsünden özel statüye sahip tebaa konumuna geçtiler, demektedir. Bu görüşünü de İslam hukukunun Hıristiyanlarla Yahudiler arasında herhangi bir ayırım yapmaması ve değişik insanlardan oluşan topluma göre uyarlanan bu hukukî sistemin Bizans'ın Yahudilere bakışından çok daha iyi olması olarak belirtir. Ayrıca bazı bölgelerde Yahudiler'in İslam fatihlerine yardım ettiğini de öne sürer.¹⁰⁶ İslam idaresinde Yahudilere ne Sasanilerdeki gibi pislik ve dejenerasyonun kaynağı ne de Hıristiyanlardaki gibi Hz. İsa'nın katili gözüyle bakılmıştır. Yahudiler açısından bu dönem büyük değişim ve gelişim dönemidir.¹⁰⁷ Yahudi müsteşriklerin de deyimiyle "Ortaçağ Yahudileri" denince aslında kast edilen "İslam Dünyası Yahudileri"dir. Müslümanlar, Hıristiyan dünyasındaki gibi Yahudileri asla dışlamamışlar; aksine İslam toplumuyla kaynaşan Yahudiler dönemin en iyi bürokratları ve tüccarları olmuşlardır.¹⁰⁸

Emevîler döneminde Yahudiler, İslam toplumuna entegre olmaya başlamış ve zamanla geçiş dönemi olarak da tanımlanabilecek bu dönemde Yahudiler İslam toplumuyla bütünleşmeye başlamışlardır. Câhiz'in Yahudilerin çoğunu boyacı, deri tabakçısı ya da hacamatçı olarak tanımladığı dönemi, toplumsal dönüşümün öncesi kabul edebiliriz. Abbasîler dönemi, Yahudilerin taşra toplumundan şehir toplumuna dönüşümü ve ticaret sayesinde zenginleşerek toplumun diğer kesimleriyle de sosyal

---

¹⁰⁴ Arslantaş, 479.

¹⁰⁵ Arslantaş, 49.

¹⁰⁶ Goitem, S.D, Yahudiler ve Araplar Çağlarboyu İlişkileri (Çvr. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam) İz Yay. İstanbul 2004, s.92.

¹⁰⁷ Arslantaş, 6.

¹⁰⁸ Arslantaş, 54.

ilişkilerini artırdıkları bir dönemdir.¹⁰⁹ Bu emekçi grubun müteşebbis torunları İslam şehirlerindeki yeni imkânları kullanarak toplumsal dönüşümü sağlamışlardır. Bu dönüşümü IX. asrın sonu ile X. asrın başı olarak kabul etmek mümkündür.¹¹⁰ Bu çerçevede Mısır'da Geniza dokümanları kaynak gösterilerek dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Mısır Yahudileri ile Tunus Kayrevan Yahudileri arasındaki ticari ilişkilerden bahsedilmektedir. Bu dönem Yahudilerinin önemli özelliklerinden birisi de Babilyon'daki ana akademi ile ilişkilerinin yenilenmesidir.¹¹¹ Bu da göstermektedir ki Yahudiler dini, fikri yönden oldukça rahattırlar.

Bu dönemde Yahudiler idari işlerde ve tabiplik işlerinde görevlendirilmişlerdir. Ancak, kaynaklarda elde ettiğimiz bilgileri göz önüne aldığımızda bu istihdamlar Mısır dışındadır.¹¹²

b.İslam İdaresi Altında Yahudilerin Otonom Yapıları

Yahudi cemaatinin liderliğini, Yahudi tarihinde önemli bir yeri olan millî veya dinî şahsiyetlerin neslinden gelen kimseler yapmıştır. İslami dönemde Yahudilerin en yüksek lideri **Re'sü'l-câlut**'tur. Re'sü'l-câlutlar genelde Davud ailesinin Bağdat'ta yaşayan üyelerinden seçilmiştir. Re'sü'l-câlutların Hz. Davud ailesinden olması onlara Yahudiler nazarında kutsiyet Müslümanlar nazarında ise bir saygınlık kazandırmıştır¹¹³ Bağdat'ta oturan re'sü'l-câlut Bağdat Abbasi Halifesine karşı kendi toplumundan sorumludur. Re'sü'l-câlut'tan sonra bölgelerden sorumlu yeşivalar gelir. "**Yeşiva**" cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları meclis demektir. Halife Memun'dan itibaren dört bölgeye ayrılan yeşivalardan birisi Filistin Yeşiva'sıdır. Geniza dokümanlarından da anlaşıldığı gibi Filistin Yeşiva'sı Mısır'ın bağlı olduğu merkezlerden birisidir. İdarî bir kurum olarak Filistin Yeşivası dinî, hukukî ve diğer

---

¹⁰⁹ Arslantaş, 156.

¹¹⁰ Arslantaş, 480.

¹¹¹ M. Radin, 491.

¹¹² Detaylı bilgi için bkz. Arslantaş, 156-158.

¹¹³ Arslantaş, 72-73. Re'sü'l-câlutlar çıkardıkları emirleri cemaatlere duyurmak üzere hazırladıkları belgeleri, kendilerine ait bir mühürle de (*guşpanga*) mühürlerdi Bostanî ailesine mensup re'sü'l-câlutların mührünün böcek şeklinde olduğu belirtilmektedir. XII. asra ait bir Geniza dokümanında bu mührün Hz. Ömer'in huzurunda iken burnuna sinek veya arıya benzer bir böcek konmasına rağmen esas duruşunu hiç bozmayan Bostanî'nin bu saygılı tavrı dolayısıyla Hz. Ömer tarafından re'sü'l-câlut tayin edilmesinin anısına seçildiği belirtilmektedir. Bîrûnî, Yahudilerin onun emrinde olduğunu ve re'sü'l-câlutun pek çok meselede aralarında hüküm verdiğini belirtir A.g.e 76-79. Tezimiz konusu döneminde görev yapan re'sü'l-câlutlar-Hisday b. Natronay (865-880), - Zakkay (880-890), - Ukba (890-913), - Davud b. Zakkay (917-940) // Yoşiyahu (Hasan) b. Zakkay A.g.e 81.

meselelerde Filistin Yahudilerinin aynı zamanda da Mısır Yahudilerinin en yüksek otoritesidir. Yeşivaların en önemli icraatı Yahudi cemaatini yönetmek, bunun için de yeşivalarda Tevrat ve Talmud bilgisiyle donanmış idareciler (*rabbi*) yetiştirmektir.¹¹⁴

Filistin Yeşivası başkanına Gaon adı verilir ve ölünceye kadar görevinde kalır. Gaonluktan sonra yeşivadaki en üst rütbe, *av bet dinlik* olup sırasıyla yeşivanın ya da Büyük Sanedrin'in üçüncüsü (*ha-şilişi be-yeşiva* veya *ha-şilişi be-Sanedrin Gidola*), dördüncüsü (*ha-revii' be-yeşiva*) şeklinde beş kişi daha gelirdi.¹¹⁵ Bu görevliler cemaatin idarî kadrosunu oluşturmaktaydı. Ancak idarî kadronun yanında bir de görevi daha çok eğitim ve cemaatin diğer işleriyle ilgilenmek olan rabbiler topluluğu vardır. İdari mekanizmanın gelir kaynakları ise gayr-ı menkullerden ve teftişini yaptığı pazarlardan aldığı vergilerin yanında her Yahudinin durumuna göre verdiği vergiler olarak söyleyebiliriz. Ayrıca Yeşivalar faaliyetlerini kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidat ve bağışlarla devam ettirirdi.¹¹⁶

Tolunoğullarından İhşidiler'in sonuna kadar Mısır Yahudilerinin bağlı bulunduğu Filistin'de görev yapan Gaonlar;

- Tısameh ha-Nasi (862-893), 31 yıl,
- Aharon ben Moşe (893-910), 17 yıl,
- Rav Yitshak (910-912), 2 yıl,
- Meir ve Aharon b. Meir (912-926), 14 yıl,
- Avraham ben Aharon (926-933), 7 yıl,
- Aharon ha-Kohen (933- ?)

En küçük Yahudi yerleşim birimi olan Yahudi mahallesi Sinagog çevresinde kümelenir. Sinagog dinî ve sosyal hayatın merkezidir. Günlük ve haftalık ibadetlerin yanı sıra cezaların verildiği ve uygulandığı; cemaatle ilgili duyuru ve atamaların yapıldığı, bayramların kutlandığı, nişan ve nikâh törenlerinin icra edildiği çok fonksiyonlu bir mekândır. Bet dinler tarafından idare edilen Yahudilerin kutsal kitabı Talmud'ta mutlu bir hayatın en az gerekleri için: 1. Sinagog; 2. Tam yetkili bir bet din; 3. Cemaat içi yardımlaşma kurumu; 4. Mikve; 5. Hamam ve tuvalet; 6. Tabip; 7.

---

¹¹⁴ A.g.e 83-84.

¹¹⁵ A.g.e 434.

¹¹⁶ A.g.e 109.

Zanaatkâr; 8. Müstensih; 9. Cemaat kasabı (şohet) ve 10. Çocukların eğitimi için ilk (*bet ha-sefer*) ve ortaokul (*bet ha-midraş*).¹¹⁷

Bet din Yahudi toplumunda en küçük idari bir birim olarak görevleri, cemaatin ahlakî ve dinî yapısını korumak, güvenlik ve asayişî sağlamak, satış, devir-teslim, vasiyet ve ticaret belgelerini takip etmek , cemaat içerisinde yardımları toplamak ve dağıtmak, öksüz ve yetimlerin mallarını idare etmek ve eğitimlerini sağlamak, adak ve yeminleri takip etmek ve yönlendirmek, yahudi esirleri satın alıp azat etmek ve kölelerin durumuyla ilgilenmek başlıca görevlerdir.¹¹⁸

2. İslam Öncesi Dönemde Mısır'da Hıristiyanlar

Hıristiyanlık Hz. İsa'nın getirdiği ilâhî mesajın genel adıdır. Hz. İsa'nın havarileri Kudüs dışına dağılarak Hıristiyanlığın yeryüzüne yayılmasını sağlamışlardır. Bu havarilerden birisi İskenderiye'de Hıristiyanlığı başlatıp burada ilk kiliseyi inşa ederek mevcut dört İncil'den birini yazan Aziz Markos'dur. İskenderiye'de kısa sürede Hıristiyanlığın taraftar bulmasını sağlayan Aziz Markos'un bu çalışmaları yerli halk tarafından tepkiyle karşılanmış, bir paskalya şenliğinde gözü dönmüş pagan inancına sahip yerli halk tarafından çok acıklı bir şekilde öldürülmüştür. Kıptî inancında; ilk Kıptî patriği ve Mısırlı bir çok aziz ve şanlı şehitlerin ilki olarak bilinen Aziz Markos'un bu feci ölümü Mısır'da Hıristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılmasını tetiklemiştir.¹¹⁹

İskenderiye Kilisesi'nin en önemli özelliği olan dört Apostolik kökenli yani İsa'nın havarilerinden biri tarafından kurulması o kilisenin patriklerine “yeryüzünde İsa'nın konuşan sesi” olma payesini vermiştir.¹²⁰ Bunun dayanağı ise İncil'de şöyle geçmektedir. **“Göklerin melekût anahtarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlyacağın her şey göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey**

¹¹⁷A.g.e 201.

¹¹⁸Daha detaylı bilgi için bakınız a.g.e 205-227.

¹¹⁹P.D.Scott-Moncrieff, “Coptic Chure”, E.R.E, IV, 113; W.R.Inge, “Alexandrian Theology”, E.R.E, I, 312-313; Erdem, Mustafa, “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma” A.Ü.İ.F.D, XXXVI, 143-178, s.143, 146, 147; Atiya, 37, 40.

¹²⁰ Atiya, 37.

göklerde çözülmüş olur.”¹²¹ İşte yüzlerde yıl Hıristiyan dünyasının başına bir kabûs gibi çöken ve birbirlerini kıymalarına sebep olan teolojik ihtilafların, papa, patrik ve piskoposların kendilerini haklı gösterme çabasının dini kaynağı budur.

Hıristiyanlık; bir din olarak kabul görüp rahatlama sürecine girdiği Konstantin dönemi aynı zamanda Hıristiyanlığın kendi içindeki teolojik çatışmaların gün yüzüne çıktığı dönemdir. Bu döneme geçmeden önce Konstantin öncesi **zulüm çağı** olarak adlandırılan döneme bir göz atalım. Roma topraklarında Hıristiyanların sesinin giderek duyulması yani İmparator’un idaresi yerine İsa’nın otoritesinin yakın olduğunun yüksek sesle konuşulması devletin Hıristiyanlarla bilinçli bir şekilde mücadele etmesine yol açmıştır.¹²² Markos’un ölümünden sonra İskenderiye’de sessizliğe bürünen Hıristiyanlar hakkında Aziz S. Atiya İ.S. 68-168 yılları arasında görev yapan on patrik’in isimleri dışında Patrik Demetrius (188-230) dönemine kadar kaynakların ayrıntıya girmediğini belirterek bu patrik zamanında ilk kez devlet eliyle Mısır Hıristiyanlarına uygulanan katliamı nakleder. Hıristiyanlığa geçişin derhal durdurulmasını isteyen İmparator Septimius’un 202 tarihli fermanı Mısır’da Grek, Yahudi ve Mısırlı herkese uygulanmış. İmparator’a sadakat göstermeyen bütün Hıristiyanlar İskenderiye’de toplanarak kimisinin kellesi uçurulmuş, kimisi aslanlara atılmış kimisi diri diri yakılmış yediden yetmişe herkes ağır işkencelere maruz kalmıştır. Ne var ki bu çabalar üç olan piskopos sayısının İmparator öldüğünde yirmi’ye çıkmasıyla cevap bulmuştur.¹²³ Sonraki yoğun baskı dalgası Decius (251-259)’un kısa süreli saltanat döneminde, Hıristiyanlığın hızla yayılmasından endişeye kapılan bu İmparator her yurttaşına yerel idarecilerden ‘Tanrılara kurban kestiğine dair’ alınmış bir belge (libellus) taşıma zorunluluğu getirir. Bu emre uymayanlara çeşitli işkenceler uygulanır, İskenderiye dışındaki kentlerde ve köylerde binlerce Hıristiyan yok edilir. Aynı hava Valerian (252-260) döneminde de devam eder. Bir kaçak olarak yaşamaya mecbur edilen Patrik Dionysius seleflerinden farklı olarak dininden dönen Hıristiyanların pişman olmaları takdirde kiliseye dönebileceğini bildirir. Öte yandan İmparator Gallienus (253-268) döneminde rahata kavuşan Hıristiyanlar ibadetlerini serbestçe yaparken ellerinden alınan mal ve toprakları iade edilmiştir. Harap olmuş kiliseleri onarmanın yanında görkemli kiliseler inşa

¹²¹ Kitab-ı Mukaddes, Matta, XVI, 19; XVIII, 18.

¹²² Çelik, Mehmet, Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri, Akademi Kitapevi, İzmir 1999, s.9.

¹²³ Atiya, 42.

etmişlerdir. Ancak ilk yıllarında Mısır'a ve İskenderiye'ye cömert davranan İmparator Diocletian (284-305) sonraki yıllarda aksi bir siyaset güderek yine zulüm ve işkence dönemini başlatmıştır. Acımasızca uygulanan Roma yasaları Mısırlı Hıristiyanlar üzerine bir kâbus gibi çökmüştür. İşkenceler çığırından çıkmış Hıristiyanları sakat bırakmak, organlarını kesmek, gözlerini oymak gibi en kötü işkencelerle canlarını almanın yanında idamın bir lütuf gibi kaldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Kilisenin 144 000 ile 800 000 arasındaki şehit sayısı kelimelerle ifade edilemeyecek bir katliamın devlet eliyle yapıldığını gözler önüne sermektedir.¹²⁴ İmparator Maximinus Daia, Diocletian'ın kaldığı yerden aynen devam etmiştir. Bu dönemde şehit düşenler arasında günümüzde müze olarak hizmet veren Ayasofya Müzesi'nin adını aldığı Aziz Sophia; İmparator Hadrian (117-138) ile İmparator Antonius Pius (138-161)'un çağdaşı yedinci patrik Eumenius (129-151) döneminde şehit düşen, orta Mısır'ın Memphis kentindedir. Aziz Sophia'nın cenazesinin Ayasofya Kilisesine sonradan defni Ayasofya'yı inşa ettiren Büyük Konstantin tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyük Konstantin'in bu tavrı Hıristiyanlara gösterdiği sayısız hoşgöründen yalnızca biridir.

Diocletian zulmünün Kıptilerin yaşamında ve düşüncelerinde çok derin izler bıraktığını söyleyen Atiya; Diocletian'ın tahta çıkış yılı olan 284 senesini başlangıç yılı kabul edilerek kilise tarafından hazırlanan Şehitler Takvimi'nin eskiden Kıptiler tarafından günümüzde ise Müslüman köylüler tarafından kullanıldığını belirtir.¹²⁵ Ayrıca bu takvim Kahire'de yüksek tirajlı gazetelerde kullanılan diğer takvimlerle birlikte yaşadığı dönemde yer aldığını belirtmektedir.¹²⁶

Büyük Konstantin'in tahta çıkması Hıristiyanlar açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır. İmparatorluğu eski görkemli günlerine yeniden kavuşturmak için M.S 313 yılında yayınladığı Milano Fermanı ülke içinde bozulan düzeni yeniden tesis etme amacını güder. Büyük Konstantin'in başta Hıristiyanlık olmak üzere bütün inançlara karşı hoşgörü ortamının sağlanmasını amaçlayan bu fermanı dileyenin Hıristiyan olabileceği gibi dini vecibelerini serbestçe yerine getirebileceğini devlet eliyle garanti altına alır.¹²⁷ Konstantin'in 323 yılında putperestliği yasaklayıp Hıristiyanlığı devlet

¹²⁴ Atiya, 43-44; Çelik, Mehmet, Bizans, 11-12.

¹²⁵ Atiya, 45.

¹²⁶ Kıptilerin geleneklerine bağlı olarak kullandıkları takvimin ayları şunlardır: Tût, Babâh, Hatûr, Kyhak, Tûbah, Amshir, Baromhat, Baramudah, Bashens, Baû'ûah, Abib, Misra. Erdem, 167.

¹²⁷ Çelik, Mehmet, Bizans, 13,14.

dini olarak kabul etmesiyle aynı yüzyılda bu sefer Mısır'da zulmedilen putperest azınlıklar olmuştur.Patriklerin öncülük ettiği bu ayaklanmalarda putperestlerin önce Seraphs tapınağı 389 yılında, başkentteki ana tapınak ta 411 yılında ele geçirilir. Hıristiyanlar yıllar sonra azılı düşmanları putperestlerden öğlerini alırlar.Ayrıca İskenderiye'deki bu son olay sırasında Hellen kültürünün birikimi olan **Ptolema Kütüphanesi**'nin büyük çoğunluğu yok edilir.¹²⁸ Geri kalan kısmı ise Kadıköy Konsili (451) sonrası gelişen olaylar sonrası İmparator Marcian'ın İskenderiye'de asayışı sağlamak amacıyla bir dizi aldığı tedbirlerin uygulanması sırasında tüm kitaplar yakılarak yok edilmiştir.¹²⁹

a.Konsiller ve Hristiyan Kopt Kilisesi Amentüsü'nün Oluşumu

Büyük Konstantin 'Birleştirici Unsur' olarak Hıristiyanlığı kullanmak için Hıristiyanlığı güçlendiren kararların yanında dini kurumları siyasi yapılara entegre edip İmparatorluğu üç büyük patrikliğe bölmüştür. ¹³⁰ Mısır İskenderiye Patrikliği bu patriklerden birisidir.Konstantin'in bu hoşgörüsü baskı döneminde kontrolsüz gelişen dini düşünceleri gün yüzüne çıkaracak böylece Doğu Roma ya da Bizans Tarihi boyunca hiç eksik olmayacak olan Hıristiyanlık içi teolojik tartışmaların görüşüldüğü konsiller birbirini izleyecektir. İlki 325 yılında İznik'te düzenlenen konsil'de Konstantin ülke idaresini üç önemli patrik'e böldükten sonra dini meseleler ele alınmıştır.¹³¹Kilise tarihinin en önemli meselesi 'teslis' (Baba-Oğul-Kutsal Ruh)'dir.Baba ile Oğul'un tabiatı üzerindeki tartışmalar (İsa'nın Tanrı ile ilişkisi, Oğul'un Baba ile ilişkisi ve teslis içinde Kutsal Ruh'un yeri) ilk konsilin ana meselesidir.İskenderiye rahiplerinden Arius 'Baba ile Oğul ayrı cevherden' yani 'Oğul'u Baba yarattı' diyerek Oğul'un ezeli ve ebedî olmadığını öne sürmüştür.Bu görüş İskenderiye Piskoposu Alexandre tarafından mahkum edilse de ülke geneline dağılması korkusuyla İznik Konsilinin toplanmasına sebep olmuştur.Sonuçta İznik Konsilinde Arius aforoz edilerek Baba ile Oğul'un aynı cevherden olduğu imanı kabul edilir.¹³²

---

¹²⁸ Atiya, 46.

¹²⁹ Çelik, Mehmet, Süryani Kilisesi Tarihi, I, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987, s.202.

¹³⁰ Çelik, Mehmet, Bizans, 16-18.

¹³¹ Erdem, 152; Çelik, Mehmet, Bizans, 20.

¹³² Aydın, Mehmet, Hıristiyan Konsilleri Tarihi, Konya 1991, s, 13,14; Daha geniş bilgi için bkz.Çelik, Mehmet, Süryani, 81-98.

Ancak Arius ve adamları pes etmeyerek hararetli bir şekilde görüşlerini yaymaya devam etmişlerdir. Afroz sonrası sürgün edilen fakat yazılı bir açıklamayla İmparator tarafından affedilen Arius, İskenderiye piskoposu tarafından kabul edilmez. Bu da İskenderiye’de iki karşıt fikrin mücadele alanı olur. Halk arsında söylenen şiirlerle Arius ve adamları baskılara boyun eğmeden mücadele etmişler ve bu mücadele sonraki bütün görüş ayrılıklarında kendini daima hissettirmiştir.¹³³ Aslında Hıristiyanlık içi kilise mücadelesinde İskenderiye’nin teolojik meselelerde öncülük ettiğini görmekteyiz. Bunun altında yatan sebeplerden birisi de şüphesiz İskenderiye **Kateşizm Okulu**’dur. Bu okul Hıristiyan Teolojisi başta olmak üzere sosyal bilimler, doğa bilimleri, matematik gibi alanlarda hizmet vermiştir. Ancak asıl çalışması dini konulardır. Özellikle gençlerin eğitimi, kilise’ye yeni üyeler kazandırmak, Âmentü’nün soru ve cevaplarının belletilmesi gibi konular üzerinde yoğunlaşan bu okuldan yetişen önemli isimler İskenderiye Hıristiyanlığının önde gelen isimlerinden olmuştur.¹³⁴

III.yüzyıla damgasını vuran Arius’tan sonra İskenderiye’nin sesi IV. Yüzyılda Patrik Saint Cyril (412-444) tarafından devam ettirilir. İnancı için canını feda etmeye hazır, eğittiği binlerce insanın desteğini arkasına alan Cyril başta İskenderiye içindeki eski pagan görüşün son temsilcisi Neoplatoncular ve Yahudilerle birlikte İstanbul patriğiyle mücadele etmiştir. İmparator Theodosius döneminde 381 yılında yapılan İstanbul Konsili’yle İstanbul’un patrikliğe yükseltilmesi diğer kiliseler tarafından pek kabul görmemiştir. Kıptiler’in bağımsız bir kilise olarak ayrıldıkları 451 yılına kadarki dönem mevcut kristolojik çatışmaların yanında İstanbul’un Patriklik statüsüne yükseltilmesi, çatışmaları iyice körüklemiştir. Cyril’in İstanbul Patriği Nestorius ile İsa’nın şahsiyetini konu alan kristolojik mücadelesi, yeni bir konsilin 431 yılında Efes’te yapılmasını gerekli kılmıştır.¹³⁵ 431 yılında yapılan Efes Konsili hakkında İskenderiye’nin İstanbul ve Antakya kiliseleri üzerindeki zaferi herkesçe kabul edilmektedir. Dolayısıyla Mısır piskoposlarının yükselen prestiji aynen devam etmiştir. Efes Konsili sonunda İsa’nı insanî şekli ilahlaşarak yeni bir boyut kazanmıştır. Böylece “Allah’ın oğlu” sadece ilâhî bir tabiata sahip olmuştur. Bu görüş **monofizitlik** doktrini olarak Mısır’da çabucak benimsenmiştir. Eski pagan inançlarında

---

¹³³ Atiya, 58-61.

¹³⁴ P.D.Scott-Moncrieff, 115; Atiya, 47.

¹³⁵ Aydın, 16; Daha geniş bilgi için bkz. Çelik, Mehmet, Süryani, 124-137.

olduğu gibi insana ilâhî bir karakter veren Mısır insanı pek yabancı olmadığı bu yeni kavrama hemen ısınmıştır.¹³⁶ Aslında Hıristiyanlık'ın boşaltılan içi putperest dönemin düşünceleriyle giderek doldurulmaktadır.

Monofizit düşünceye darbe vurmak amacıyla 451 yılında İstanbul Kadıköy'de toplanan konsil'de kabul edilen îman formülü şöyledir. **“Hepimiz ittifakla bir tek ve biricik oğul İsa'yı kabul ediyoruz. Ve yine onun, bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz. Bu tabiatlar, kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır.”**¹³⁷ Konsil kararları özellikle doğu Hıristiyanları içinde infiale yol açarak özellikle Kıptileri incitmiştir. Başta Kıpti kilisesi olmak üzere diğer doğu kiliselerin ayrılmasına sebep olmuştur. İmparatorluk ve Doğu kiliseleri içinde İstanbul'un üstünlük sağlamasına karşı çıkan Kıptiler; millî duygular ve politik mücadelenin de katkısıyla Monofizitliği milli bir din olarak telakki etmişlerdir. "Ayrıca Kıptiler konsilde kabul edilen îman formülünü de reddederek yeni bir iman formülü geliştirmişlerdir: **“Amin Amin Amin... İnanıyorum ve son nefesime kadar ikrar ediyorum ki, bu hayat veren tabiat, annemiz ve hepimizin hanımefendisi, İsa'nın annesi mübarek Meryem'den olma, kurtarıcımız İsa Mesih'dir. Tanrı onu karışma, bozulma ve değiştirme olmaksızın ilâhî yönüyle bir tabiat yapmıştır. İnanıyorum ki onun ilahiliği bir an, bir göz açıp kapama müddeti kadar bile insanî yönünden ayrılmamıştır.”**¹³⁸ Özetle Hıristiyanlık içersinde baş gösteren kristolojik tartışmalara son vermek amacıyla İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) konsilleri toplanmış, İznik itikadı evrensel kabul edilmiş, Cyril'in İsa'nın, Tanrı ile insan tabiatının birliği üzerine yaptığı tanım Efes Konsilinde kabul görmüştür. Bu çerçevede İskenderiye Patrikleri'nin tarih boyunca başta Papa olmak üzere diğer kilise Patriklerine karşı çıkmasının temelinde köklü bir kilise olmasının yanı sıra Kateşizm okulu'nun beşiği ve teolojik düşüncenin merkezi olan İskenderiye Kilisesinin başı olarak İskenderiye patriklerine Mısır'da olduğu kadar tüm Hıristiyan dünyasında önderlik konumunda olmasını sağlamıştır. Kilisenin Firavunları olarak tabir edilmişlerdir.¹³⁹

---

¹³⁶ Aydın, 17-18.

¹³⁷ Aydın, 18-19 Daha geniş bilgi için bkz. Çelik, Mehmet, Süryani ..., 157-181.

¹³⁸ Aydın, 18-19; Erdem, 156.

¹³⁹ Atiya, 73.

Kadıköy Konsili sonrası imparatorlar Mısır'da dini birliği Kiptîlere dayatarak ayrılığın bütün izlerini silmek için zulûm kampanyaları başlatmışlar. Mısır'da sivil, askerî ve kiliseye ait yetkileri hem vali hem genel komutan hem de İskenderiye Patriği olan Apollinarius'ta toplanmış. Böylece o Bizans İmparatorlarına hep karşı çıkan Kiptîlere Kadıköy kararlarını uygulamak için muazzam bir kuvvet elde etmiştir. Kiliselerini bırakmak istemeyen halk ile askerler arasında çıkan çatışmalardaki vahşet Konstantin öncesi dönemi aratmayacak niteliktedir. Kiliselerde tavanlara kadar üst üste sıralanan cesetler, oluk gibi akan kanlar kaynaklarda yer alırken ölü sayısının yalnızca İskenderiye'de yirmi dört bin'i bulduğu zikredilmektedir. Bütün bunlar kendi dindaşları tarafından din adına yapılmıştır.¹⁴⁰ Özellikle İmparator Jüstin ve halefi Jüstinian dönemi İstanbul'dan atanan din adamları doğu Hıristiyanlarına karşı katliamlara girişirler. Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolu'da 'Tek Tabiatçı' (monofizit) bir tek piskopos bırakmazlar. Bu katliamlar Doğu kiliselerinde özellikle Mısır'da milliyetçilik bilincinin doğmasını ateşleyerek İstanbul'dan ayrılmalarını sağlamıştır.

Monofizit düşünce 453'ten beri kan kaybederken VI. Yüzyılın ortalarına doğru monofizit olan İmparatoriçe Theodora ve Haris b. Cebele isimdeki Gassani meliki'nin ilgisi monofizitliğin **Yakubilik** adı altında yaşamını sürdürmesini sağlamıştır. Yakubiliğin adını aldığı Yakup Burd'ono¹⁴¹ sıradan Süryani bir din adamı iken zekası, beliğ bir hitabeti, Süryanca ve Yunanca'ya hakimiyetinin yanında enerjisiyle Haris tarafından keşfedilerek tanıştırıldığı İmparatoriçe'yi büyüler. İmparatoriçe Theodora'nın monofizit kiliselerin yaşayan tek patriği, başkentte hapisteki İskenderiye Patriği Theodosiusla görüşmesiyle Yakup ve hapisteki Theodor adlı başka bir rahip patrik tarafından kutsanır. Böylece piskoposluğun yanında Evrensel Metrolit ünvanı alan Yakup Burd'ono sınır tanımadan istediği bütün kiliselerde çalışabilme yetkisini alır. 543 yılında İstanbul'dan ayrılan Yakup özellikle İskenderiye ile ilgili patrik Theodosius'la işbirliği yaparak gerekli düzenlemeleri yapar, sonra da aynı şekilde diğer monofizit kiliseleri de reforme eder. Bu dönemde dikkati çeken husus Yakup tarafından ataması

---

¹⁴⁰ Çelik, Mehmet, Süryani, 201.

¹⁴¹ 500 yıllarında Viranşehir'e yakın Gamaya köyünde dünyaya gelen Yakup Burd'ono Süryani bir papaz'ın oğludur. Süryanca ve Yunanca'yı kısa zamanda öğrenerek kilise ilimlerinde başarılı bir eğitim alır. Fisilta Manastırına adanan Yakup Burd'ono şammaş (diyakoz) ve papazlıktan sonra dağılık durumdaki monofizit Süryani topluluklarını ziyarete başlar. Bu arada da Halis ve İmparatoriçe ile tanışır. Burd'ono lakabı düşmanları olan Kadıköy Konsili taraftarlarınca aşağılamak için verilmiştir. Semerli yani eşekli anlamına gelmektedir. Çelik, Mehmet, Süryani Kilise Tarihi, s.249-250.

yapılıncaya kadar Antakya-Süryani patriği Mısır'da ikamet etmiştir. Ayrıca Yakup yetkilerini kullanarak Mısır için gerekli piskopos ihtiyacını da karşılamıştır.¹⁴² Artık bundan sonra Monofizitlik, Yakubilik adıyla günümüze kadar devam edecektir.

İslâm fethinden önce Mısır (619–629 yılları arası) kısa bir süre Sasanî hâkimiyetinde kaldıktan sonra, Herakleios'un Ninova zaferiyle tekrar Bizans hakimiyetine geçmiştir. İmparator Herakleios idaresi altındaki bu topraklarda dinî problemleri çözerek bütün Hıristiyanları bir mezhepte bir araya getirmek istemiştir. Bu doğrultuda İmparator Monofizitlik ile Ortodoksluk'un harmanlanması olan Monoteletlik yani İsa Mesih'teki insanî ve ilâhî iradenin değişimsiz, uyumlu ve aynı şey olduğu anlamı taşıyan (tek iradecilik)¹⁴³ bir başka ifade ile Melkitlik (=Kral dini)'i bütün Hıristiyanlara benimsetilmesi kararını almıştır. Devletin bu yeni din ve mezhep anlayışının bütün Hıristiyanlar arasında yayılmasını sağlamak amacıyla önemli bölgelere patrikler yollamış, Mısır'a da Kyrus (İslam kaynaklarında Mukavkis diye geçer) gönderilmiştir. Mısır'daki Monofizitler tarafından şiddetli bir muhalefet ile karşılanan Kyrus monofizit kıptîleri bu yeni anlayışa sevk edebilmek için baskı ve zulûm başta olmak üzere ne gerekiyorsa yapmıştır. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethine yani 641'e kadar Kyrus, Mısır'da dini ve mâlî işlerden sorumlu birisi olarak Kıptî kilisesi mensuplarını ağır vergilerle baskı altında tutmuştur.¹⁴⁴ Genelde aşırı vergi yükü, korkunç zulûm ve hakaret 451'den İslâm fethinin gerçekleştiği 641-42 yılına kadar bütün kıptîler üzerinde varlığını hissettirmiştir.

b. İslam Fethi Sonrasında Mısır'da Hıristiyanlar

İslam orduları Amr b. el-Âs komutasında Mısır'ı fethettikleri zaman (m. 641) burada tamamı Hıristiyanlaştırılmış iki ayrı grupla karşılaşmışlardır. Bunlardan biri Bizans İmparatorluğu tarafından atanan vali ve askerlerinden oluşan Melkitler,¹⁴⁵ diğeri ise monofizit Kıptîler'dir. Ayrıca İskenderiye fethedildiğinde burada yaşayan 40 000

---

¹⁴² Çelik, Mehmet, Süryani , 248-254.

¹⁴³ Atiya, 95.

¹⁴⁴ Özkuyumcu, Nadir, Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarafından Fethi, Ankara 2007 (Kültür Bakanlığı e-kitap) s, 6-7

¹⁴⁵ Makrizi kendi döneminde (öl.h.845-m.1441) Mısır'da 300 000 Melkit'in yaşadığını bildirmektedir. Bu da gösteriyor ki Melkitler varlıklarını uzun zaman korumuşlardır. Hıtat, II, 392. Ayrıca, Melkit kelimesi kral anlamına gelen melik sözcüğünden müştak olup kral taraftarı anlamında monofizitliğe karşı çıkan diyofizitler için kullanılmıştır.

(başka bir rivayette 70 000 ¹⁴⁶) zengin Yahudi ile birlikte toplamda 600 000 kişinin yaşadığı rivayet edilmektedir. ¹⁴⁷

Müslümanların Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte Mısır'da yerli Kıptiler için de yeni bir dönem başlamıştır. Bu çerçevede Monofizit ve Melkit Hıristiyanları eşit sayılmış, teolojik ihtilafları öne sürerek canlarına kastedilen Kıptiler Melkitlerden kurtulmuşlar, hatta Kıptiler Melkitlerin kiliselerine el koymuşlardır. Yıllardan beri kaçak hayatı yaşayan Patrik Bünyamin görevinin başına geçmiştir. Mısırlılar ehli zimme olarak gayr-i Müslimlerin ödedikleri cizye ile yükümlü tutulmuşlar, canları ve malları Müslümanlarca korunmuş, Müslümanlarla beraber savaşa katılmaktan (askerlik yapmaktan) muaf tutulmuşlardır. ¹⁴⁸ Öyle ki Kıptiler Mısır'da Rumlara karşı Amr b. el. As'a yardımcı dahi olmuşlardır. ¹⁴⁹

Mısırlılar için Arapları kurtarıcı olarak karşıladılar diyen Suriyeli Michael - "Romalıların gaddarlığından, kötülüğünden, öfkesinden bize karşı gösterdikleri zalimce hareketlerinden kurtulmak ve kendimizi huzura kavuşturmuş bulmak için az bir kazanç olmadı." demektedir. Yine aynı müellif patrik Bünyamin'in kıptilerin kiliselerini yine kendilerine iade edecekleri hususundaki vaatleri üzerine Araplara Mısır'ı teslim ettiğini, iddia etmektedir. ¹⁵⁰

İslam öncesi zalim bir yönetim altında bulunan bu ülkenin Hıristiyanları, İslâm fatihlerinin adaleti sayesinde mutlu bir hayata kavuştukları kaynaklarda zikredilmektedir. İslâm öncesi durumlarıyla karşılaştıklarında idarî, dinî ve mâlî açıdan çok rahat bir ortama geçmişlerdir. Örneğin Bizans Mısır'dan yılda 20 milyon dinar vergi alırken bu vergi ilk İslami dönemlerde 12 milyon dinara düşmüştür. ¹⁵¹ Bir diğer bilgi de ise bu 100-130 milyon 'dan 12 milyon dinara düştüğü belirtilmektedir. ¹⁵²

Halife Hz. Ömer teşkilâtçı ruhuyla inşa ettiği kurumlarda İslâm toplumuna yeni yeni katılan gayr-i Müslimlerin durumuyla ilgili Hz. Peygamberin de uygulamalarını

---

¹⁴⁶ Atiya, 100.

¹⁴⁷ Hitat, II, 393.

¹⁴⁸ Kıptiler, (Ansiklopedi Heyeti Tarafından Hazırlanmış Madde) D.İ.A., XXV, 424-426, s.425/ Hasan İbrahim Hasan, Siyasi-Kültürel-İslâm Tarihi, I-IX, İstanbul 1985-1986, II,251

¹⁴⁹ Kıptiler, D.İ.A, XXV, 425.

¹⁵⁰ A.g.e, 425

¹⁵¹ Mez, Adam, "Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti" (Çvr. Salih Şaban) İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 104.

¹⁵² Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 297.

dikkate alarak kendinden sonrakilere örnek teşkil edecek, her çağda İslâm yöneticilerine ışık tutacak prensipler geliştirmiştir.¹⁵³ Mısır'ın fethi sonrası "Mısır fatihi Amr. b. el-As'a Zübeyr b. Avvam'ın "Ey Amr! Toprakları gaziler arasında taksim et." demesi üzerine Amr b. el-As Halife Ömer'e mektup yazarak durumu bildirmiş, halife de Amr. b. el-As'a "Bu toprakları olduğu gibi bırak, ta ki hamile kadınların karınlarındaki çocukları savaştıkları duruma gelsinler"¹⁵⁴ diye cevap vermiştir. Hz. Ömer bu tavrıyla Hz. Peygamber(as)'in oğlu İbrahim'in annesinin akrabalarına¹⁵⁵ iyi muamelede bulunulmasını isterken, diğer taraftan da genel olarak fethedilen topraklarda yaşayan yerli halkın ebediyen köle, fatihlerine de efendi olması gibi bir durumun önüne geçmiştir."¹⁵⁶

Halife Hz. Ömer bunların yanında gayr-i Müslimlerin Müslümanlardan şeklen ayırt edilebilmesi için bazı şartlar getirmiştir. "Zünnar giymeleri"¹⁵⁷, giyim-kuşamda Müslümanlara benzememeleri; eğer, şapka, ayakkabı gibi eşyalarının Müslümanlardan farklı olması "Halife'nin bu uygulaması Müslümanlarla ehl-i zimmenin birbirinden ayırt edilebilmelerinin yanında ehl-i zimmenin Müslüman olmasını teşvik içindir. Halife bu şartları ileri sürerken öncelikli olarak gayr-i Müslimlere dinî özgürlüklerini vermiş, himaye edilmelerini emretmiştir.¹⁵⁸ Hatta Hz. Ömer din adamlarından (rahiplerden) cizye vergisi alınmamasını emretmiştir. Bu uygulama Abdülmelik b. Mervan döneminde Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'in cizyeden kaçmak için herkesin sahte rahip olmasından dolayı haklı olarak yürürlüğe koyduğu yeni düzenlemeye kadar devam etmiştir.¹⁵⁹

Hulefa-i Raşidîn döneminde gayr-i Müslimler mâlî yükümlülüklerini yerine getirerek emniyet ve selâmet içerisinde dinlerini ve ictimaî hayatlarını özgürce yaşamışlardır.

¹⁵³ Fayda, Mustafa, Divan Teşkilâtı, II,106

¹⁵⁴ Belazuri, Fütühu'l-Büldân, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s.306.

¹⁵⁵ İbrahim'in annesi Kıpti Mariye Mukavkis tarafından Hz. Peygamber'e hediye olarak gönderilen bir cariye'dir Hz. Peygamberimize hürmeten Mariye'nin köyünden cizye kaldırılmıştır. a.g.e. s,313.

¹⁵⁶ Fayda, Mustafa, Divan Teşkilât, II, 107.

¹⁵⁷ Geniş bilgi için bkz Fayda, Mustafa, "Hz Ömer, 173,181; Kıptiler, D.İ.A, XXV, 425; G. Wiet, "Kıptiler", İ.A, VI, 716-733, s,721.

¹⁵⁸ Amir, Fatıma Mustafa, Tarihu Ehli'z-Zimme fi Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyye ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatimiyyîn) I-II, Kahire 2000, I,135; Kıptiler, D.İ.A, XXV, 425.

¹⁵⁹ Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika, 106.

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden Tolunoğlu Devletinin kuruluşuna kadar Mısır'da 108 vali görev yapmıştır. İslam öncesine göre valiler döneminde halkın genel olarak durumları iyidir. Özellikle İslam öncesiyle karşılaştırılmayacak kadar iyi bir durumdadırlar. Emevîler ve Abbasiler döneminde genel olarak Mısırlılar dinî hürriyetlerine sahip olmuşlar, piskopozlar ruhanî meclislerini toplamışlar, valiler sadece patrik seçimine nezaret etmişlerdir.¹⁶⁰ Hıristiyan gruplar ve din adamları dini olarak olabildiğince özgürdür. Gayr-i Müslimler ibadetlerini, dini inançlarını her hangi bir zulümle karşılaşmadan ifa etmişlerdir. Öyle ki bazı halifeler kilise ve sinagog yapımına izin bile vermişlerdir. Halife Mehdi zamanında Anadolu içlerine düzenlenen sefer sonrası bir grup insan Bağdat'ın Kuzeyinde bulunan Şemmâsiye mahallesine yerleştirilmişlerdir. Bu Hıristiyanlar burada Samalu adı verilen bir mabet yapma imkanını elde etmiştir.¹⁶¹ Ayrıca Halife Me'mûn'un Yahudi müneccimi Sind b. Ali'ye Bâbü's -Şemmâsiye meydanında bir sinagog inşa ettirdiği belirtilir.¹⁶² Hıristiyanlar mabetlerinde ve özel merasimlerinde haçlarını taşıyabiliyorlar, dini bayram ve festivallerini rahatlıkla kutluyorlardı. Ancak Müslümanların yanında açıktan haç taşıma ve herkese açık ortamda bayramlarını kutlamaları yasaklanmıştır.

Emeviler ve Abbasiler döneminde gayri Müslimlerin idari işlerde görev aldıkları başta divan kâtipliği olmak üzere haraç amilliği, vergi toplama memurluğu gibi çeşitli idarî görevlerde buldukları kaynaklarda mevcuttur. Sayısız örneklerden Mısır ile ilgili birkaç tane örnek vermek gerekirse; Emeviler döneminin ilk devrelerinde Mervan b. Hakem Mısır'da Hulvân şehrini inşa ederek maliyeyi de buraya nakledip Kıptîleri bu işte görevlendirmiştir.¹⁶³ Ayrıca Abdülmelik b. Mervan döneminde Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'ın Yenas b. Humaye isimindeki katibi divan katipliği¹⁶⁴ ve İskenderiye patriği olan Theodisius, Emevi halifelerinin haraç amili olarak görev yapmıştır.¹⁶⁵ Abbasiler döneminde de halife Müttaki lillah'ın Ebu'l Ala Said b. Sabit isimindeki veziri, Mansur'un Hıristiyan cehbezleri sayısız örneklerden sadece birkaçıdır.¹⁶⁶ Dikkatimizi çeken son bir örnek de 9. yüzyılın başlarında Mısır'ın Bûrah

---

¹⁶⁰ Kıptîler, D.İ.A, XXV, 425.

¹⁶¹ Öztürk, 102-112.

¹⁶² Arslantaş, 199.

¹⁶³ Kıptîler, XXV, 425.

¹⁶⁴ Öztürk, 342.

¹⁶⁵ Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika, 106.

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Öztürk, 321-354.

kentinde idari işlerden sorumlu bir Hıristiyan Adam Mez tarafından zikredilmektedir. Verilen bilgiye göre idari işlerden sorumlu Hıristiyan Abbasilerin giydikleri siyah elbiselerle, kılıcını kuşanarak cuma günü camiye kadar gider yardımcısı hutbe irad edip namazı kıldırınca kadar dışarıda beklediğini haber vermektedir.¹⁶⁷ Gayr-i Müslimlerin devlet işlerinde memur olarak istihdamları Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz (H 99-101/717-720) ve Abbasi halifesi Mütevekkil (H 223-247/ m. 848-861) zamanında¹⁶⁸ sekteye uğramış, her iki halife de valilerine yazdıkları mektuplarla gayr-i Müslim memurların yerlerine Müslümanların görevlendirilmesini istemiştir. Fakat şu da bir gerçektir ki alınan bu kararlar pek etkili olmadan gayr-i Müslimler'in istihdamı yoğun olarak devam etmiştir.

Aslında başka bir açıdan baktığımız zaman bu istihdamların mecburiyet olduğunu düşünebiliriz. Bu dönemde Mısır ve diğer yerlerde hala yoğun olarak hıristiyanlar yaşamaktadırlar. Mısırdaki bu dönemde ne kadar Kıptinin yaşadığı sorusuna cevap olarak Adam Mez VIII. Asırda Mısır'da yapılan sayıma göre cizye mükellefi olan 5 milyon Kıpti olduğunu zikrederek, Hıristiyan Kıptilerin 15 milyon nüfusunun olabileceğini ileri sürmektedir.¹⁶⁹ Durum böyle olunca gayri Müslimlere idari işlerde iş vererek, yakın durarak onların hem İslam'a girmelerini sağlamak hem de onların kendi iç idaresinde özellikle de vergilerin toplanmasının daha kolay yapılması amaçlanmış olabilir.

Bu dönemde Hıristiyanların dine dayalı isyanları yoktur. Ancak Mısır valileri Hz. Peygamber (sav) ve Hulafa-i Raşidin dönemindeki zimmî politikası yerine, çevresindeki siyasi grup ve kişilerin etkisiyle, çeşitli keyfi uygulamalarla birlikte çelişkili birçok davranışlar sergilemişlerdir. Örneğin Makrizi'nin Hitat'ta verdiği bilgiye göre Halife Yezid b. Abdümelik döneminde rahiplerden cizye alan Üsame b. Zeyd et-Tenuhi; ismi, kilisesi ve tarihi yazılı dövmeyi Rahiplerin ellerine yaptırmış, bunu taşımayanların ellerini kestirmiştir. Diğer taraftan vergi kaçırانların ya boynu vurulmuş ya da dayak yemekten ölmüştür.¹⁷⁰ Kıptiler haksız yere artırılan vergiler sebebiyle ve iç karışıklıklar dönemlerinde isyan etmişlerdir. İç karışıklıklar sadece gayr-i Müslimlerin değil Müslümanların da zarar gördüğü bazı fetret dönemleridir. Mısır valisi Hurr b. Yusuf h.105'te göreve geldiğinde Haraç sorumlusu Ubeydullah b. El-Habbab'ın

---

¹⁶⁷ Mez, 63.

¹⁶⁸ Hitat, II, 494; Amir, I, 118.

¹⁶⁹ Mez, 51.

¹⁷⁰ Hitat, II, 492-493.

Halife Hişam'a Mısır'dan daha fazla vergi toplanabileceği görüşü üzerine her dinara bir kırat daha ilave edilince isyan çıkmıştır. Tenu, Tumei, Kurbayt, Turabiye ve Doğu Havf'ta halk isyan eder. Yine aynı yıllarda ilk defa ruhban sınıfından vergi alınır. Hanzala b. Safvan'ın valiliği sırasında da vergi toplayan memurlara karşı başlatılan isyan Emeviler döneminin önemli olumsuz olaylarıdır.¹⁷¹ M.739 ile 773 yılları arasında Emeviler döneminden başlayarak Abbasiler döneminde de devam eden mali baskıdan kaynaklı ayaklanmalar, Halife Memun döneminde 831 yılında ki Başmuri isyanı ve diğer ufak çaplı isyanlar bu dönemdeki mali kaynaklı isyanlardır.¹⁷² Ayrıca içerde yaşanan bazı siyasi kaynaklı kaos ortamlarında Kıptiler istemeseler de kendilerini bu olayların içinde bulmuşlardır. Emevîlerin son dönemlerine girilmesiyle Abbasilerle Emeviler arasındaki kapışma gayr-i Müslimleri olumsuz etkilemiş, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in Mısır'a kaçmasıyla yaşanan şiddetli çarpışmalarda, çok sayıda Kıptî öldürülmüştür.¹⁷³ Öyle ki Mervan b. Muhammed'in askerleri Kıptîlerin mallarını zorla almışlar, kadınlarına ve çocuklarına sövmüşler, ruhban sınıfının yerlerini yakmışlardır. Bu ordu Sa'îd şehrini terk ederken birçok kimseyi öldürdükleri gibi kiliseleri de peyderpey yıkmışlardır.¹⁷⁴ Harun Reşit'in oğulları Emin ile Memun arasındaki saltanat mücadelesi Mısır'a da sıçramış ve bu iç karışıklıktan istifade eden Endülüs Emevîleri İskenderiye'ye çıkarma yapıp burayı işgal etmesiyle durum daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Neticede Kıptî (Hıristiyanlar), Yahudî ve Müslümanlardan birçok kimse hayatını kaybetmiş, çok büyük sıkıntılar yaşamışlardır.¹⁷⁵ Abbasiler döneminde dikkatimizi çeken bir husus düşman ülkelerle yapılan esir değişimlerinde zimmîlerin de haklarını koruyarak esaretten kurtulmalarını sağlamışlardır bu konuda ayırım yapmamışlardır.¹⁷⁶

---

¹⁷¹Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961); Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudât (thk. Rhuven Guest) Beyrut, 1908, s.73-74; İbn Tağriberdi, Ebu'l-Mehasin Cemâleddin Yusuf (874-1479); en-Nûzumu'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire I-XXII, Kahire 1383/1963, I, 280-281; Hitat, II, 493; Atiya, 105-106; Öztürk, 242.

¹⁷²Atiya, 105-106; Daha geniş bilgi için bkz. Öztürk, 242-246.

¹⁷³Amir, I, 144-148.

¹⁷⁴Amir, I, 145.

¹⁷⁵A.g.e. I, 147; Kopruman, Yaşar, "Tolunoğulları", D.G.B.İ.T., VI, 55-78, İstanbul 1988, s. 183-184.

¹⁷⁶Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), Kitabu'l-Tenbih ve'l-işraf (Ed: M.J. Gocic) 1967, s. 266-268; Öztürk, 379.

Son olarak Mısır'da Tolunoğulları Devletinin kuruluşuna kadar son dönem haraç işlerinin başında görev alan İbn Müdebbir¹⁷⁷ Mısır halkının bezdiği bir kimsedir. İbn Müdebbir uygulamalarında çok aşırıya gitmiş, Kıptî patriğini sıkıştırarak din adamlarının ve manastırlarda yaşayan keşişlerinin sayısının tam olarak saptanması ve bunların vergilerinin bir defada topluca ödenmesini istemiştir. Paniğe kapılan Patrik, Kıptî cemaatinden ileri gelen iki kâtibî Seviros ile İbrahim'i bu uygulamaya son verilmesini rica eden bir dilekçeyle Bağdat'a halife Mutez'in sarayına gönderir. Halife yapılan uygulamaları durdurarak, Kıptîleri hoşnut eder,¹⁷⁸ ellerinden alınan mallar, kiliseler iade edilir.¹⁷⁹

Özetle şunu söyleyebiliriz ki, Mısır Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, Mısırlılar bazı fetret dönemleri hariç uzun müddet emniyet ve selâmet içerisinde, özgürce dinlerini yaşamışlardır. Günümüzde batılı ya da gayri Müslim birçok araştırmacı özellikle İslam öncesi idare ile kıyaslanamayacak kadar durumun Hıristiyanlar lehine değiştiğini söyleyerek İslam idaresinin hakkını teslim etmektedirler.

c.İslam İdaresi Altında Hristiyanların Otonom Yapıları

İslam orduları Mısır'a girdikten sonra görevinin başına tekrar geçen Patrik **Bünyamin**'den sonra bu dönem görev yapan Yakubi Patrikler sırasıyla **Ağanu** (İskenderiye'de Markos Kilisesini inşa eder), **İsak**, Süryani **Simon** (ölümü sonrası patriklik makamı üç yıl boş kalır), **İskendoros** (malî sıkıntılarının yaşandığı dönemin patriği), **Kasimo**, **Teodoros**, (Yuhanna Kilisesini tamir eder), **Mikail** (malî kaynaklı Said kentinde isyanı), **Enba Mesinna**, **Markos**, **Yakop**, **Simon**, **Yosep**, **Kasimo**, **Satir**, **Yusanyus** ve Ahmed b. Tolun Mısır'a geldiğinde patrik olarak atadığı **Mikail** bu dönem görev yapan patriklerdir.¹⁸⁰ Diğer tarafta Kyrus'dan Kasimo'ya kadar Melkitlerin patriklik makamı 97 yıl boş kalmıştır. Patrik Kasimo ise Bizans İmparator'u III. Leon tarafından çeşitli hediyelerle Halife Hişam b. Abdülmelik'e gönderilerek Mısır'a atanmıştır. Patrik olmadığı dönemlerde Melkitleri piskoposlar idare etmişlerdir. Ayrıca Hitat'ta el-Beşare olarak isimlendirilen kilise Melkitlere iade

¹⁷⁷ Özkuyumcu Nadir, "Tolunoğulları", Genel Türk Tarihi, III , 308-348, Ankara 2002, s.310.

Amir, I, 151.

¹⁷⁸ Atiya, 106.

¹⁷⁹ Amir, I, 152.

¹⁸⁰ Hitat, II, 393-394.

edilmiştir.¹⁸¹ **Kasimo**'dan sonra sırasıyla **Belityan**,¹⁸² **Estat**, **Hristufur**, **Sofraniyus** ve **Mikail** patriklik makamında kalmıştır. Tolunoğlu Devleti kurulduğunda Mikail görev yapıyordu.¹⁸³

Hıristiyan din adamları en üstten sırasıyla patrik, matran, kıssis ve şemmas hiyerarşisi içinde görev yapmışlardır. Genelde Patrikhane olarak seçilen kilise ya da manastırlarda yaşayan Patrikler hem en büyük din adamı olarak yani kilisenin başı olarak hem de idarî olarak Kıptîlerin en büyük reisidir.¹⁸⁴

Patrikten sonra en büyük din adamı '**matran**'dır. Matranlar patriğin yardımcısı olmalarının yanında idari bölgelere ayrılan yerleşim birimlerini temsil etmektedir. Yani Patrikten sonra ayrı ayrı bölgelerden sorumlu matranlar ve bu bölgelere bağlı küçük yerleşim birimlerinde oturan **piskoposlar** vardır. Piskoposlardan sonra Hıristiyan din adamlarını ifade etmek üzere kullanılan **kıssis** kelimesi kahin, şeyh, alim, abid anlamına gelir. **Şemmas** ise hizmetli anlamında olup kilise kayyumu diyebiliriz.¹⁸⁵

Kilise kanunlarına göre seçimle iş başına gelen patrikler, matranlık idaresindeki din adamları tarafından seçilirlerken diğer din adamları da bizzat patrikler tarafından atanır. Hıristiyanların reisleri böyle seçimle iş başına gelirken Mecusi ve Yahudilerin reisleri ise daha önce de bildirttiğimiz gibi ırsidir. Gerek Monofizit Kıptîlerin gerekse Melkitlerin ayrı ayrı patrikleri vardır. Patrik her türlü dini, dünyevi işlerde halkından ve kiliseden sorumludur.¹⁸⁶ Gerektiği zamanlar cemaat mensuplarını cezalandırma yetkileri vardır. Patriklerin verdiği cezalarla ilgili olarak Yakubi patriğinin halife tarafından kabulünde söylediği şu sözler durumu özetlemektedir. "Mecusi ve Yahudilerin reisleri dünyevi hükümdarlardır, ben ise ruhani bir hükümdarım; verdiğim cezalar ancak manevi olur- yani piskopos ve rahipleri azil, cemaat mensuplarını kiliseden aforoz etmek olur."¹⁸⁷ Ayrıca toplanmış cemaat önünde utandırma, kiliseni önünde günahkar gömleği giyerek keder ve nedamet içinde durmak, kefarete para cezası, kilise ziyareti ile kutsal ayinlere katılmaktan men edilme ve dini cenaze töreninden mahrum

---

¹⁸¹ Hıtat, II, 393.

¹⁸² Aynı zamanda hekim olan Belityan uzun süre yaptığı patriklik döneminde Harun Reşid'ten destek görmüştür. Öztürk, Levent, 379.

¹⁸³ Said b. Patrik'den naklen Öztürk, 58.

¹⁸⁴ Öztürk, 35.

¹⁸⁵ Öztürk, 35-36.

¹⁸⁶ Amir, I, 371-372.

¹⁸⁷ Mez, 48-49.

kalma gibi, sadece kiliseyi ilgilendiren cezalar suçlu kimselere verilmiştir. Örneğin bir Hıristiyan'ı dövmenin cezası iki ay müddetle kiliseye gelmemek ve kutsal ayinlere katılmamak, günahkar gömleği giyerek her pazar günü keder ve nedamet içinde durmak ve mali gücüne göre de fakirlere sadaka dağıtmaktı.¹⁸⁸ Bununla birlikte İslâmiyet'in gayr-i Müslimlere tanıdığı inanç özgürlüğünün bir gereği olarak aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda, Hanefi fakihlerinin tabiriyle “onları kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma” ilkesi benimsenerek aralarındaki hukukî ihtilâfları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca İslâm mahkemelerinde de dava açabilmeleri mümkündür. İslâm'ın getirdiği bu hukukî serbestlik; gayr-i Müslimlerin asırlar boyunca İslâm toplumu içinde varlıklarını sürdürmelerini ve kendi kültürlerini günümüze değin taşımalarını sağlamıştır.¹⁸⁹

Din adamları kendilerine özel kıyafetlerini her yerde giyebildikleri gibi rahip ve rahibeler bellerine zünnâr bağlamaktaydılar.¹⁹⁰

Mısır'ın iktisadi yaşamına göz atacak olursak; Mısırlı Hıristiyanların bu dönemde meşgul oldukları önemli işlerden birisi de eski çağlardan beri var olan **kâğıt üretimidir**. Kâğıt üretimi Mısır'ın yüzlerce yıl ihraç ettiği önemli bir gelir kaynağı olmasının yanında önemli bir kültür hareketidir. Kağıt ile direk ilgisi olmasa da dikkatimizi çeken bir hususu paylaşmak istiyoruz. Bilindiği üzere Müslümanlar ilk defa Abdümelik b. Mervan döneminde para bastırılmışlardır. Belazuri'nin verdiği bilgiye göre Halife Mısır'da üretilip ihraç edilen kağıtların üzerine İhlas suresinin ilk ayetini “De ki O Allah Tek'dir” ya da Allah'ın adını yazdırınca Bizans İmparator'u « Sizler kağıtların başına bizim nefret ettiğimiz şeyleri yazmaya başladınız. Böyle şeyleri yazmaktan vazgeçiniz; yoksa dinarlar, üzerinde peygamberiniz hakkında nefret edeceğiniz şeyler yazılmış olarak gelecektir.» diye mektup yazar. Bunun üzerine çok üzülen Abdümelik'in imdadına Halid b. Yezid b Muaviye yetişir.«Ey Müminlerin emiri onların dinarlarını yasakla, para bastır. Kağıtlara da nefret ettikleri şeyleri yazdır.» diyerek hem teselli eder hem de akıl verir.Böylece İslam topraklarında Müslümanlara ait ilk para basımı gerçekleşir.¹⁹¹Mısır'da ise ilk para Tolunoğlu Ahmed tarafından bastırılmıştır.Yine Abdümelik b. Mervan İslam topraklarında Arapça'nın resmi dil

¹⁸⁸ A.g.e, 56, 57.

¹⁸⁹ Özel, 422-423.

¹⁹⁰ A.g.e, 37-38.

¹⁹¹ Belazuri, 342-343.

olarak kullanılmasını emretmesi Mısırda o zamana kadar devlet işlerinde yazışmalarda kullanılan Kıptice açısından olumsuz bir gelişmedir.

İktisadi yönden Mısır'da Hıristiyanların en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz **ziraattır**. Bereketli Nil nehrine bağlı olarak tarıma dayalı buğday, arpa, pamuk, üzüm hurma ve benzer tahıllar yetiştirilmektedir. İhraç edilen meyveler yanında siyah haşhaş'tan elde edilen afyon,¹⁹² zeytinyağı ve pamuk yağı üretimi yapılmaktadır.

Dokumacılık işinin neredeyse tamamı Hıristiyanların elindedir. İskenderiye, Dabık, Asyut, Behnes, Tinnis, ve Dimyat önemli dokumacılık merkezleridir. Keten üretimi Mısır'ın dokumacılıkta önemli bir endüstri merkezi olmasını sağlamıştır.¹⁹³ Burada şu notu da düşmek gerekir ki Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Kabe'yi Kıpti beziyle örttükleri kaynaklarda mevcuttur.¹⁹⁴

Mısır deniz kenarında ve birçok halicin Mısır içlerine girmesiyle Denizle iç içe olan bir bölgedir. Ayrıca Nil nehri de kollarıyla aşağı Mısır'dan Yukarı Mısır'a doğru boylu boyunca Mısır içinde yayılmıştır. Bunlara bağlı olarak **balıkçılık** da her dönem olduğu gibi Mısır'ın önemli iktisadi gelir kaynağıdır.¹⁹⁵ Ayrıca **tıp** ve **eczacılık**, **memurluk** Kıptilerin yaptığı işler arasındadır.

---

¹⁹² Öztürk, 287.

¹⁹³ Öztürk, 289.

¹⁹⁴ Belâzuri, 68; Öztürk, 289.

¹⁹⁵ Öztürk, 292.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARI VE İHŞİDLER DÖNEMİNDE MİSİR

Tolunoğulları Devleti (868-905) ile İhşîdiler Devleti (935-969) kısa ömürlü olmalarına rağmen Mısır'da derin izler bırakmış, dini-milleti ne olursa olsun, halktan herkesin huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürdürdükleri dönem olmuştur. Bu durum Müslüman olsun, gayr-i Müslim olsun bütün tarihçilerin ittifakıyla kaleme aldıkları eserlerinde belirtilmiştir.

Gerek Tolunoğlu Ahmet gerek İhşîd Muhammet b. Togaç Mısır'a girmeden önce Mısır son derece karışık bir durumdadır. Bağdat halifesi tarafından gönderilen emirlerin (idarî sorumlu vali, mâlî sorumlu haraç emiri, güvenlikten sorumlu şurta emiri) birbiriyle mücadelesinden kaynaklanan iç sorunların yanı sıra her zaman Bağdat sarayında yaşanan dış sorunlar, Mısır'ın batısında yaşanan isyanlar, baskınlar her iki devletin kuruluş öncesi ortak meseleleridir.¹⁹⁶

Tarihçilerin de ittifakıyla her iki vali Mısır'da önce hâkimiyetlerini pekiştirerek huzur ve istikrarı sağlamış, daha sonrasında da bağımsız hareket ederek Mısır'ın haracını Mısır'da bırakarak Mısırlıların bolluk içersinde, refah ve mutluluktan tatmalarını sağlamışlardır.

Her iki devleti birbirinden ayıran en önemli fark, iki devletin yıkılışının farklı yönlerden; Tolunoğulları doğudan Sünnî İslâm dünyası halifesinin komutanı eliyle, İhşîdilerin de batıdan Şîî İslâm dünyası halifesinin komutanı eliyle olmasıdır. Karmatilerle mücadelede kan kaybeden Tolunoğulları Abbasiler tarafından yıkılırken, son dönemlerinde siyasi ve sosyal bakımdan çok kötü durumda olan İhşîdiler devleti de Fatımîler tarafından yıkılmıştır.¹⁹⁷

A. MİSİR'İN TOLUNOĞULLARI DÖNEMİNDE SİYASİ DURUMU

1.Mısır'da Tolunoğulları Hanedanının Kuruluşu

---

¹⁹⁶ Tolunoğulları Devletinin kurucusu Tolunoğlu Ahmet döneminde Trablusgarb ve Berke'deki isyanlar, İhşîdiler Devletinin kurucusu Muhammed b. Togaç döneminde de Fatmî tehlikesi vardır. Detaylı bilgi için bkz Özkuyumcu, Tolunoğulları, 308-348.

¹⁹⁷ Tolunoğulları Devleti'ni Abbasî halifesi Muktefi'nin Muhammed b. Süleyman et -Türkî el-Katibî komutasındaki ordusu yıkarken, İhşîdiler Devletini Fatmî halifesi Muizz'in Cevher es-Sıkkilî komutasındaki ordusu yıkar.

Tolunoğulları hanedanının kurucusu Ahmed'in babası Tolun, Orta Asya Türklerinden Oğuzlardan olup, Buhara Emiri Nuh b. Esed b. Saman (es-Samanî) tarafından mal, binek atları ve kölelerle birlikte arz edilen hediyeler arasında hicri 200 (815-816) yılında halife Memun'a bağışlanmıştır.¹⁹⁸ Yani Halifeye hediye olarak gönderilen askere elverişli Türk gençlerindedir.¹⁹⁹

Yeteneği ve askeri alandaki başarıları ile dikkati çeken Ahmed babası Tolun'un yerine halife Mûtevekkil'in özel askerî birliğinin komutanı olur.²⁰⁰ Babasının ölümünden sonra annesi sarayın etkili komutanlarından Bayıkbey ile evlenir, böylece Bayık Bey'in himayesine girer.²⁰¹ Tolunoğlu Ahmed Mısır valisi Bayık Bey'in naibi olarak Türklerden oluşan bir ordu ile 15 Eylül 868'de Mısır'a girdiğinde²⁰² Divanû'l Berid (Posta Teşkilâtı) Divanû'l-Haraç (Maliye Teşkilâtı), Divanû'l-Kaza (Adalet Teşkilâtı) ve Divanû'l Şurta (Emniyet Teşkilâtı)'nın başında Mısır valisinin değil Abbasî halifesinin atadığı²⁰³ kimseler bulunurken Ahmed b. Tolun sadece siyâsi ve askerî açıdan vali naibidir.²⁰⁴

Mısır'da Abbasîlerin ilk yıllarından sonra özellikle de hilafet mücadeleleri sırasında siyasî ve toplumsal açıdan istikrarsızlık hâkimdir. Esasen bu ülkenin geneli için de söz konusudur. Ahmed b. Tolun bölgeye geldiğinde Nil nehrinin batı yakasından İskenderiye dâhil Akdeniz sahili boyunca Trablusgarb ve Berka'ya kadar olan yukarı Mısır'da muhtelif isyancı gruplar vardır. Becce bölgesinde hristiyan ahâlî kendi başına buyruk olarak yaşamak istediklerinden isyan etmişlerdi. Haraç işlerinin aşında İbni Tolun gibi Türk olan İbn Müdebber (Ahmed b. Muhammet b. Müdebber et-Türkî) idarî açıdan çok güçlü bir konumdadır ve Ahmed ile de iyi geçinmeye niyeti yoktur. Malî işlerden sorumlu olmasına rağmen paranın kendisine verdiği güç ve hilafet merkezindeki yakınları sayesinde Mısır'da tek yetkili gibi hareket etmektedir.²⁰⁵ İbn

---

¹⁹⁸ Koprman, VI, 57; Elçibey, Ebulfez, Tolunoğulları Devleti (868-905), İstanbul 1997, s.72; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 308.

¹⁹⁹ Elçibey, 73.

²⁰⁰ Koprman, VI, 57; Elçibey, 74; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 308.

²⁰¹ Elçibey, 74; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 308.

²⁰² Koprman, VI, 59; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 309.

²⁰³ Mısır da bu dönem zengin bir haraca sahip bu ülkede valiler sadece idareye bakıyorlardı. Eğer tüm yetkiler valide toplanırsa Bağdat'tan uzak bu topraklarda valilerin Bağdat'a karşı çıkabilecek durumunu göz önünde bulundurularak ayrı ayrı emirler Bağdat'tan atananlar olarak divanların başında görev yapıyorlardı.

²⁰⁴ Koprman, VI, 59; Elçibey, 84-85; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 310.

²⁰⁵ Elçibey, 82-86; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 310.

Müdebbir'in özellikle gayr-i Müslimler üzerinde uyguladığı aşırı mâlî baskı, Mısırlılar tarafından pek kabul görmemesine yol açmıştır.²⁰⁶ Din adamlarının ve manastırlarda yaşayan keşişlerin sayısının tam olarak saptanması ve bunların vergilerinin bir defada topluca ödenmesini ister. Ayrıca olağanüstü, yeni vergiler çıkarmada pek mahirdir. Sorun teşkil eden bu uygulamaları zaman zaman Bağdat'ta halifeye kadar varan şikâyetleri doğurur. Özetle şunu söyleyebiliriz ki haraç emiri İbn Müdebbir Mısır'da istenilmeyen kişidir.²⁰⁷

İbn Müdebbir sorununu Bayık Bey aracılığıyla, görevden alınmasıyla halleden Tolunoğlu Ahmed; Mısır'daki isyanları da yaklaşık dört yılda çok kanlı bir şekilde bastırmıştır.²⁰⁸ Öte yandan hilafet sarayında yaşayan bir takım siyasi karışıklıklar Mısır valisi olarak Yarcuh et-Türkî'nin atanmasına yol açsa da Yarcuh damadı İbni Tolun'un naip olarak Mısır'da kalmasını sağlar. Bu arada Ahmed Mısır'ın vergisi olan 2 milyon 100 bin dirhemi 871'de oğulları Abbas ve Humareveyh ile yeni halife Mutemid'e bağlılığının bir işareti olarak gönderir. Bunun yanında kardeşi Musa'yı da Şurta (Polis) Teşkilâtının emirliğine getirir. Kısa zaman içinde yaşanan gelişmelerle Mısır'ın tamamı Ahmed b. Tolun'un hâkimiyeti altına girer (871)²⁰⁹.

Tolunoğlu Ahmed'in maddi ve manevi olarak gücünün günden güne artması vergileri de istediği şekilde Mısır'da tasarruf etmesi (yalnız bir defa halife Mutemid'e vergi göndermiş)²¹⁰ Şam bölgesinin sorumlusu, halife Mutemid'in kardeşi Muvaffak'ı kızdırmış ve Ahmed'i saraya çağırıştır. Ahmed ise kendi valisi ve kayınpederi Yarcuh ile irtibata geçerek Muvaffak'ı tanımadığını açıkça ortaya koyunca Yarcuh Samarra da öldürülür. (18 Temmuz 872) Bu olay sonrası hilafet merkeziyle arası iyice açılarak ipler kopar ve 874'de Mısır'da bağımsız olarak hareket etmeye başlar.²¹¹ Tolunoğlu Ahmet Abbasiler'den bağımsız hareket etmesinin yanı sıra, Bizans Devleti'ni de doğrudan muhatab almaktadır. Hâkimiyeti altındaki toprakları daha geniş tutmak için harekete geçerek batı'da Berka ve Trablusgarb'tan doğu'da Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına alır. Bu gelişme Bizans Devleti'nin artık Abbasîleri

---

²⁰⁶ Amir, I, 152.

²⁰⁷ Atiya, 106.

²⁰⁸ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 310.

²⁰⁹ Elçibey, 98 ;Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 311.

²¹⁰ Elçibey, 95; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 311.

²¹¹ Elçibey, 98; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 312.

değil Tolunoğlu Devleti'ni muhatap alması sonucunu doğurur.²¹² Bizans'ın Tolunoğulları Devleti'ni muhatap almasıyla firavunlar zamanından beri Mısır'ın ilk defa kendi coğrafyası merkezli bir devlete kavuştuğunu söyleyebiliriz.²¹³

Tolunoğlu Ahmed'in bağımsızlığının göstergelerinden olan ve günümüze kadar ulaşan tarihte de Ahmedî Dinarı denilen sikkeleri darp etmesi Abbasî hilafeti tarihinde ilk defa olmaktadır. (879-880)²¹⁴ Tolunoğlu Ahmed Mısır'ın gelirinden yılda “4 milyon 300 bin” dinar elde edip²¹⁵ hilafete hiçbir vergi vermemekte bütün geliri çeşitli sahalara aynı zamanda ordunun mükemmelleşmesine, sulama kanalları yapılmasına, binaların inşasına ve kültür sahalarına harcamaktadır. Bu zaman diliminde camiinin (İbn Tolun Camisinin) hastanesinin (Bimaristan) inşaatını tamamlamış, Nil nehrinin debisini ölçen aygıtlardan eskilerini tamir ettirip yenilerini yaptırmış, Fustat'la Yeşkur dağı arasında yeni bir şehir kurmuş, adını el-Katai koymuştur.²¹⁶

Tolunoğlu Ahmed'in iktidarı döneminde önce oğlu Abbas'ın isyanı (879–882)²¹⁷ sonra da kölesi Lülü'nün Şam'da ki isyanı²¹⁸ ile uğraşmış diğer taraftan da halife Mutemid'e istediğini yaptıran Muvaffak ile sık sık mücadele etmiştir.²¹⁹ Gerek isyanları bastırmada gerekse Muvaffak ile mücadele de başarılı olmuştur.

Ne var ki Tolunoğlu Ahmed, uzun süren mücadele neticesinde elde ettiği bağımsızlığın tadını pek çıkaramamıştır. Tarsus'ta çıkan bir ayaklanma sebebiyle sefere çıkan Ahmed burada hastalanır. Antalya'dan mahfe içinde Mısır'a doğru yola çıksa da mahfede rahat edemediğinden deniz yolu ile Mısır'a döner. Bir süre hasta yattıktan sonra 10 Mayıs 884 tarihinde ölür.²²⁰ Hastalığı sırasında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Mukaddam dağına çıkarak iyileşmesi için dua etmişlerdir.²²¹

Tolunoğlu Ahmed'in geride bıraktığı Mısır ile ilgili olarak Elçibey şunları söylemektedir. “Ülkenin zenginliklerini tamamen ele geçirip istediği gibi sarfeden Ahmed b. Tolun'un zamanından itibaren Mısır ve Şam öyle bir ekonomik, kültürel

²¹² Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 314.

²¹³ Hitti, III, 712; Elçibey, 106-107; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 314.

²¹⁴ Hitti, III, s. 712; Elçibey, 113; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 314; Koprman, VI, 73.

²¹⁵ Hasan, Hasan İbrahim, III, 239; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 317.

²¹⁶ Koprman, VI, 73; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 338.

²¹⁷ Elçibey, 106–107/Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 314.

²¹⁸ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 316.

²¹⁹ Elçibey, 117; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 316-317.

²²⁰ Koprman, VI, 63; Elçibey, 118; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 317.

²²¹ Elçibey, 118; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 317.

seviyeye yükselmeye başladı ki böyle bir gelişme söz konusu ülkelerde Müslümanların fethinden o döneme dek yaşanmamıştır.”²²²

2. Ahmed'ten Sonra Tolunoğulları Devleti ve Yıkılışı

Tolunoğlu Ahmed'den sonra yönetime geçen oğlu Humareveyh (m.896) dönemi Tolunoğulları Devleti'nin kudret, şevket ve büyüklüklerinin doruğunu temsil eder.²²³ Ancak Humareveyh Bağdat'a halifeye yakın durmak için giriştiği iki husus Humareveyh'in basiretsizliği ve siyaset bilmezliği sebebiyle Abbasîlerin oyununa gelmiştir. Muvaffak'ın halife Mutemid'e hazırlattığı “Hâkim olduğu bölgenin (Mısır-Şam-Suğurlar'ın) 30 yıllık yönetimi kendi ve çocuklarının idaresine verildiği” şeklindeki fermanı onaylayarak İslâm dünyasında meşrulaşmak adına kendinden daha zayıf Abbasi halifeliğini tanıma bildirgesi Humareveyh eliyle Tolunoğulları için sonun başlangıcı olmuştur. Böylece o babasından beri ödenmeyen vergiler dahil halifeye vergi ödemiş, emrine verilen Suğur şehirlerinin valilerini hediyelere boğmuştur. Sınırlar en geniş halini alsa da hazine tamtakır boşalmıştır.²²⁴ Muvaffakın babasını yola getiremediği Humareveyhi siyaset manevrasıyla yola getirmesinin ardından Humareveyh Bağdat'a yakın durma hevesini kızı “Katru'n Neda'yı halife Mutezid ile nikâhlayarak daha da ileri götürmüş böylece Abbasileri kontrol altına alma düşüncesi aslında tam tersine dönmüştür.”²²⁵

Humareveyh'in ölümünü (8 Ocak 896) takip eden on yıl içinde Tolunoğulları ailesinden üç kişi (Ebu'l-Asakir Ceyş B. Humareveyh (896) Harun b. Humareveyh (896-905) Şeyban b. Ahmet b. Tolun (905) Mısır'da hükümdarlık yaptı. Bu on yıl Tolunoğulları Devleti'nin çöküş ve dağılma devrini temsil eder. Bunun başlıca sebepleri Tolunoğulları ailesinin parçalanması, Humareveyh'in oğullarının yaşlarının küçük olup askerinin kendilerine saygı duyacağı olgunluktan mahrum bulunmaları, Humareveyh'in kardeşlerinin miras kavgasıydı. Ayrıca Abbasîlerle ilişkilerin düzeliş orduyu uğraştıracak askerî bir meselenin kalmaması üzerine ordunun iç meselelere karışıp Tolunoğulları ailesi arasında çıkan anlaşmazlıklarda şu veya bu tarafa ağırlıklarını

---

²²² Elçibey, 190.

²²³ Koprıman, VI, 65.

²²⁴ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 319.

²²⁵ Koprıman, VI, 65; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 320.

koyarak idarede etkili olmaya başlaması da oldukça önemli bir faktördür.²²⁶ Fakat bunların yanında asıl önemli tehlike Basra körfezinde ortaya çıkan Karmâtiler hareketidir. İslâmiyet, Hristiyanlık ve eski Mecusî dinlerinin karışımı bir inanca sahip olan Karmâtiler Tolunoğullarının içinde bulunduğu sorunlara ilave olarak eklenince Tolunoğulları'nın yıkılmasında en önemli rolü oynadılar. (903)²²⁷ Karmatîler Basra (899) ve Kufe (902)'yi ele geçirdikten sonra Şam'a yönelmişler, Tolunoğulları Devleti'nin valisi Togaç b. Cuff onları durduramayınca ve 903 yılında yapılan savaşlarda yenilince, imdada koşan Mısır ordusu Karmatîlerle yapılan savaşta büyük bir hezimete uğrar. Böylece Şam elden çıkar.²²⁸ Abbasî halifesi Muktefi işi ciddiye alarak Muhammed b. Süleyman et-Türkî'yi Karmatîler üzerine gönderir. Tolunoğulları da takviye bir Mısır ordusu gönderir. 29 Ekim 903'de Homa yakınlarındaki savaşta Karmatîler mağlup edilir. Abbasiler aynı komutanı Mısır'a göndererek Karmatîlerle mücadele de iyice zayıflayan Tolunoğullarına karadan ve denizden girerler. Son emir Şeyban b. Ahmet Tolun, Muhammed b. Süleyman'dan eman alarak Mısır'ı teslim eder. (Ocak 905)²²⁹

Hilafet ordusu Fustat'ta hakim hale geldikten sonra ki, başta Tolunoğlu Ahmet'in kurduğu et-Kataî şehri olmak üzere Tolunoğullarına ait ne kadar hatıra varsa hepsi yerle bir edilir. Bu tahripten ancak Ahmet b. Tolunun yaptırmış olduğu ve kendi adı ile anılan cami kurtulur.²³⁰

Sonuç olarak Tolunoğulları Devleti Türk, İslâm, Mısır ve Dünya tarihinde derin izler bırakan bir Türk Devleti'dir. Kısa ömürlü olmasına rağmen siyasi, askerî, sosyal, iktisadî, ilmi, mimarî ve kültürel alanlarda adından söz ettiren, İslâm tarihçilerinin tamamı tarafından övgüyle anılan bir devlettir.²³¹ Tolunoğulları Devleti İslâm dinini benimsedikten sonra Türklerin kurduğu ilk bağımsız devletleridir. Kendisinden sonra Mısır'da kurulan İhşîdîler'e de örnek olan Tolunoğulları, Türk Devlet geleneği anlayışı ve Hz. Ömer'in kurduğu devlet teşkilâtıyla yönetilmiştir.²³²

---

²²⁶ Kopruman , VI, 65.

²²⁷ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 323.

²²⁸ Kopruman, VI, 67; Elçibey, 143; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 324.

²²⁹ Kopruman, VI, 67-69; Elçibey, 146-147; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 324-325.

²³⁰ Kopruman, VI 69; Elçibey, 146-147; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 325.

²³¹ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 318.

²³² A.g.e, 338.

B. MISIRDA VALİLER DÖNEMİ

Mısırlılar kan bakımından kendilerine tamamen yabancı olmalarına karşın Tolunoğulları hanedanının acıklı bir şekilde sona ermesine çok üzölmüşlerdir. Mısırlılar Tolunoğulları tarafından Bağdat'ın durumuna göre değil Mısır'ın şartlarına göre idare edilmiş, halkı iktisadî ve kültürel açıdan müreffeh ve canlı bir hayat yaşamıştır.²³³

Tolunoğullarının 905 yılında yıkılmasını müteakip İhşîdîlere kadar geçen dönemde (935) Mısır Abbasîler tarafından gönderilen valilerce yönetilmiştir.²³⁴ Abbasîler idarî kurumların (divanların) başına doğrudan kendilerine bağlı kişiler atarlarken, diğer taraftan Mısır'ı idarî yönden bölgelere ayırmışlar ve bu geniş bölgede bir kişinin hâkimiyet kurmasına izin vermemişlerdir. Ancak bu uygulama idareciler arasında özellikle haraç işlerindeki anlaşmazlıklar Mısır halkının sıkıntıya düşmesine sebep olmuştur.²³⁵ Öte yandan Mısırlıların Tolunoğullarına olan sevgi ve bağlılıklarından dolayı kendilerine sıcak bakmayan Mısırlılara valilerin adeta bir öç alma faaliyetine girişmeleriyle, Kuzey Afrika'ya iyice yerleşen Fatımîlerin iki de bir Mısır'ı istîlâ amacı ile askerî faaliyetlere girişmeleri sebebiyle; valilerin askerî faaliyetlerle uğraşmaları ülkenin mali açıdan durumunun fevkâlâde bozulması, emniyet ve asayişsizlik, halifelerle olan olumsuz ilişkiler bu dönemde Mısır halkına acıklı bir hayat yaşatmıştır. Tolunoğulları devrindeki kadar olmasa da güzel bir hayat yaşadıkları devir, valiler dönemini takip eden İhşîdîler Devri olmuştur.²³⁶

C.MISIR'IN İHŞİDİLER DÖNEMİNDE SİYASİ DURUMU

1. İhşîdîler Devleti'nin Kuruluşu ve Muhammed b. Togaç

Abbasî halifesi Harun Raşit'in (786-809) oğulları Memun (813-833) ve Mutasım (833-842) döneminde Türklerin ata yurtlarından özellikle ve özenle getirilerek idarî ve askerî hizmetlerde görevlendirilmişlerdir.²³⁷ İhşîdîler Devleti'nin kurucusu Muhammed

²³³ Koprıman, VI, 183.

²³⁴ Bu valiler. Ebu Musa İsab. Muhammed en-Nuşerî (24 Mart 905-10 Mayıs 910); Ebu Mensur Tekin b. Abdullah el-Hazerî (23 Haziran 910-1 Haziran 915); Zeka el-A'ver (27 Ağustos 915-10 Eylül 919) Ebu Mensur Tekin'in ikinci valiliği (8 Ağustos 919-22 Temmuz 921) Ebu'l Hasan Hilâl b. Bedr (13 Ağustos 921-Temmuz-Ağustos 923); Ahmet b. Kayıgık (Ağustos- Eylül 923-12 Şubat 924), Ebu Mansur Tekin. B. Abdullah el-Hazarî'nin dördüncü valiliği (13 Şubat 924-31 Ağustos 933) ; Muhammed b. Togaç'ın birinci valiliği (31 Ağustos 933-1 Ekim 933); Ahmet b. Kayıgık'ın ikinci valiliği (1 Ekim 933-27 Ağustos 935) Özkuyumcu, Nadir, "İhşîdîler" Genel Türk Tarihi, III, 348-385, Ankara 2002, s. 349.

²³⁵ Özkuyumcu, İhşîdîler, III, 349.

²³⁶ Koprıman, Kazım Yaşar, "İhşîdîler", D.G.B.İ.T., VI, 181-221, İstanbul 1986, s.192-193.

²³⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, "Türklerin Müslüman Olmaları", D.G.B.İ.T., VI, 20.

b. Togaç'ın dedesi Cuff, halife Mutasım'ın Fergana'dan getirdiği Türklerdendir.²³⁸ Cuff'un oğlu Mukammed b. Togaç'ın ise babası olan Togaç b. Cuff Tolunoğulları Devletine uzun müddet hizmet etmiştir. Ahmed b. Tolun ile Ishak b. Kundacık arasındaki mücadelede İshak tarafında yer alan Togaç, Humareveyh döneminde husumetin kalkmasıyla Humareveyh kendisine Dımaşk ve Taberiyye valiliklerini vermiştir.²³⁹ Ne var ki Togaç, Şam valiliği sırasında Karmatîlerle mücadele etmek zorunda kalmış önce komutanının daha sonra da bizzat kendisinin katıldığı savaşları kaybetmiştir. Karmatîlerle savaşında Togaç'ın askerleri, dolayısıyla da Tolunoğulları'nın Şam ordusu dağılmıştır. Bu arada da Tolunoğulları Devleti yöneticileriyle fikir ayrılığına düştüğünde, Tolunoğulları Devleti'ni yıkan Muhammed b. Süleyman el-Katibî et-Türki'nin ordusuna katılarak daha önce hizmetinde bulunduğu Tolunoğullarının yıkılmasında önemli rol oynamıştır.²⁴⁰

Muhammed b. Togaç gençliğini babasının yanında ve ordusunda geçirmiştir. Babasının Bağdat'da ölümünden²⁴¹ sonra Suriye çöllerinde bir müddet dolaşan Muhammed, Mısır valisi Ebu Mansur Tekin ile temasa geçmiş, Ahvaf valisi olmuş Fatımîlere karşı başarılı bir şekilde mücadele etmesine rağmen Mısır valisi ile arası açılınca Şam'a gitmiştir. Şam bölgesinde hacıların yollarını kesip mallarını yağmalayan Karmatî eşkıyalarıyla savaşarak onları mağlup eden Muhammed, bu başarıları üzerine halife tarafından önce 928'de Remle'ye sonra da 930'da Dimeşk valiliğine atanmıştır. Burada başarılı bir yönetim gösteren Muhammed b. Togaç 29 Ağustos 935'de Mısır valiliğine haraç teşkilâtından da sorumlu olarak atanmıştır.²⁴²

2. Muhammed b. Togaç'a İhşid (=Akşit) Ünvanının Verilmesi

Muhammed b. Togaç Mısır'a vali olarak atandığında Mısır ordusunda Türk, Kıptî, Rum, Sudan (Nübe), Berberî ve Arap asıllı değişik milletlerden ve dinlerden askerler bulunmaktadır. Berberî askerler ile Nübelî askerler içindeki Habeşli askerler yeni valiye

²³⁸ Koprman, VI, 194 ; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 354.

²³⁹ Koprman, VI, 196; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 354.

²⁴⁰ Koprman, VI, 196; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 355.

²⁴¹ Togaç b. Cuff; Muhammed b. Süleyman tarafından önce Kinnesine vali olarak gönderilmiş daha sonra da Bağdat'a götürülmüştür. Bağdat'da halife Muktefi'nin övgüsüne ve ikramlarına nail olan Togaç oğulları Muhammed ve Ubeydullah ile vezir Abbas b. Hasan'a karşı tekebbürlü davranışlarda bulununca arası açılmış, önce hapsedilmiş sonra da öldürülmüştür. Özkuyumcu Nadir, İhşidiler, 355

²⁴² Koprman, VI, 197-198; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 356.

karşı giriştikleri isyanda Fatımîlerle²⁴³ işbirliğine kadar varan geniş çaplı Mısır'ı ele geçirme girişimi Muhammed b. Togaç'ın iyi plânlanmış askerî müdahalesiyle başarıyla durdurulmuş böylece Mısır'da hakimiyetini kurmuştur.²⁴⁴

Muhammed b. Togaç'ın Mısır'da hâkimiyetini pekiştirmesinden ve özellikle Fatımî halifelerine karşı başarılarından sonra Haziran-Temmuz 939'da halife er-Râzi Billah, ona "el-İhşîd" ünvanı vermiştir. İhşîd "Fergana" hükümdarı tarafından kullanılan bir unvan olup "Melikû'l-Müluk" yani "Meliklerin Meliki" anlamını taşımaktadır.²⁴⁵ Böylece Muhammed b. Togaç dedelerinin ünvanını atayurt'dan uzakta Mısır'da devam ettirerek bağımsız bir devlet kurmasında önemli bir etken olan valilik görevini en iyi şekilde yerine getirecektir. Muhammed b. Togaç Mısır'da hakimiyetini pekiştirmek için Tolunoğulları'nın son döneminden beri haraç işlerine bakan İran asıllı, kendisine muhalif Mazerâiler ailesini; ailenin ezeli düşmanları olan Abbasi veziri İbnu'l-Furat'ı Mısır'a çağırarak bertaraf etmiş, böylece hem güçlü bir ailenin etkisini kırmış hem de Mısır'ın mali politikasını yönlendirecek akıl almaz miktardaki paranın kendi kontrolüne geçmesini sağlamıştır.²⁴⁶

Muhammed b. Togaç'ın en önemli siyasi mücadelesi Abbasilerde Emîrû'l-Ûmeralık yapmış Muhammed b. Raik ile olmuştur. İbni Raik Emiru'l-Ûmera'lığı ele geçiremeyince Harran ve Urfa'nın valiliğini halifeden zorla almasının yanı sıra İhşîdîler'e bağlı Suriye'yi de ele geçirerek Mısır'a sıçramak istemiştir. İbni Raik Suriye'yi ele geçirmek için türlü taktikler uygulasa da uzun süren mücadele sonunda İhşîd Muhammed Suriye'de hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. Suriye ile ilgili olarak İhşîd Muhammed b. Togaç bu seferde bölgede gözü olan Hamdanilerle mücadele etmiş ve bu uğurda Seyfüddevle ile yapılan savaşların açık galibi olmasa da en son gülen Muhammed b. Togaç olmuştur. (945)²⁴⁷

---

²⁴³ Fatımî halifesi el-Kaim Biemrillah bizzat ordu teçhiz ederek isyancılarla birlikte Mısır'a girmesi için harekete geçirir. Özkuyumcu, İhşidiler, III, 356.

²⁴⁴ Kopruman, VI, 199; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 358.

²⁴⁵ Kopruman, VI, 199; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 358.

²⁴⁶ Kopruman, VI, 199-200; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 359. Bu paranın Muhammed b. Togaç'a verdiği imkan ve zenginliği Ahmed b. Tolunun yürüyüş esnasında atının ayağının yere batması sonucu yapılan kazıda Firavunlara ait hazine bulunmuş ve o parayla İbni Tolun adını taşıyan cami, hastane, hastane gibi yapıları yapmıştır. Bu rivayete göre parasal güce sahip olan Ahmet'in durumuna Muhammed te meşhur ailenin elindeki parayla gücüne güç katar.

²⁴⁷ Kopruman, VI, 197-198; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 356.

Muhammed b. Togaç'ın 941'de halifenin adı yazılmadan kendi adına darbettirdiği sikkelerin yanı sıra en önemli icraatlarından birisi 4 Ağustos 943'de oğlu Ebu'l-Kasım Unucur'un kendisinden sonra Mısır'da vali olacağına dair Mısır eşrafından ve ordudan biat almasıdır. Ebu'l-Misk Kafur'u da oğulları için Üstad tayin etmiştir. Böylece Muhammed b. Togaç Mısır'ın idaresinin kendi ailesinde kalmasını istemektedir.²⁴⁸ Adına saltanat denmese de İhşîd Muhammed'in bu uygulamaları Mısır'da kurduğu hakimiyetin kendisinden sonra da istikrarlı bir şekilde devam etmesini sağlamak amacıyla bir dizi tedbirler aldığı görülmektedir.

3. Muhammed b. Togaç'ın Ölümü ve Sonrasında İhşidiler

Tolunoğullarından sonra Mısır'da kendi unvanıyla Bağdat'a ismen bağlı fakat gerçekte bağımsız bir devlet kuran Muhammed b. Togaç 11 yıl Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüştür. Muhammed b. Togaç'ın cesur, heybetli bir görünüşe sahip olup halkın kalbine korku salan bir yapısının yanında "Yayını kendisinden başka kimse geremez, harp sanatında mahir, tedbirli, dirayetli bir kimse idi. Sekizbine yakın memlûkü, dörtyüz bin askeri vardı. Bazen hizmetçilerinin yanında uyur, her gün bin memlûkü sıra ile onu korurdu. Bağdat'ta doğdu, Dimaşta öldü, Kudüs'de defnedildi."²⁴⁹ Diye kaynaklar zikretmektedir.

Muhammed b. Togaç'ın 25 Temmuz 964'te ölümünden sonra devletin başına oğlu Ebu'l-Kasım Unucur geçmiştir. Ancak gerek yaşının küçüklüğü, gerekse Ebu'l-Misk Kâfur'un devlette ve Unucur üzerindeki etkisi sebebiyle Kafur'un İhşîdîlerin yönetimini tamamen eline alması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla ismen İbn Togaç'ın ailesi devletin başında olsa da fiilen yönetim Kâfur'un elinde olmuştur. Bu sebeple Unucur ve diğer emirlerin uygulamalarının aslında Kâfur'un kararları ve uygulamaları olduğu unutulmamalıdır. Bütün idari atamalar, ordunun yönetimi, savaşlar hep Kâfur'un aldığı kararlara göre şekillenmiştir. Hadım bir siyahi köle iken Muhammed b. Togaç'a hediye olarak gelen Kafur, devlet işlerinde gösterdiği başarılarından dolayı

²⁴⁸ Koprıman ,VI, 203;Özkuyumcu, İhşidiler, III, 361.

²⁴⁹ Koprıman, VI, 205-206;Özkuyumcu, İhşidiler, III, 364.

zaman içersinde öyle bir nüfuz sahibi olmuştur ki Muhammed b. Togaç'ın sağlığında ve sonrasında devletin en etkili ismi olarak devlete önemli hizmetler vermiştir.²⁵⁰

Ebûl-Misk Kâfur'un fiilen egemen olduğu İhşîdîler Devletinde ismen yönetici durumunda olan İhşîdî hanedan üyeleri Ebû'l-Kasım Unûcur b. Muhammed b.Togaç (946-960) ve sonrasında Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Togaç (960-966)'tır.Sonrasında İhşîdîlerin başına İhşid ünvanıyla hem ismen hem de fiilen Kâfur geçmiştir.O, iki yıl dört ay yedi gün resmî anlamda emirlik yaptıktan sonra 22 Nisan 968'de ölmüştür.²⁵¹

Kâfur'dan sonra 11 yaşındaki Ebû'l-Fevaris Ahmet b. Ali emir olmuştur. Fakat aslında devleti yöneten vezir Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furat ile naip olarak tayin edilen Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'tır. Her ikisinin de halka kötü davranması, Nil nehrinin suyunun azalmasıyla ortaya çıkan kıtlıkla beraber açlık baş göstermiş hatta insanlar kedi ve köpeklerin etlerini yiyecek duruma düşmüşlerdir.Halk bunun üzerine doğudaki Fatimîleri kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır.Bu arada malları müsadere edilen Yakup b. Killis bu durumu fırsat bilerek Fatimî Halifesi Muizz'in yanına gidip İhşîdîlerin içinde bulunduğu zor durumu anlatmış ve halkın kurtarıcı beklediğini dile getirerek Mısır'ı işgale teşvik etmiştir. Ayrıca Mısırlılar da Muizz'e mektuplar yazarak onu Mısır'a davet etmişlerdir. Cevher es-Sıkkîli komutasındaki Fatimi ordusu önce karşısına çıkan İhşîdî ordusunu mağlup etmiş (30 Haziran 968) sonra da 969'da Fustat'a girmiştir. Cevher, İhşîdî ailesi mensuplarını halife Muizz'e göndermiş ve İhşîdîler Devleti tarihe karışmıştır. Böylece bölge hem idarî olarak hem de ictimaî olarak el değiştirmiştir. Artık Mısır Sûnnî İslâm dünyasından Şîî halifelerin egemenliğine geçmiştir.²⁵²

Abbasî halifelerine ismen bağlılığını hiçbir zaman yitirmemiş olan İhşîdîler, bir taraftan Suriye bölgesi için Hamdanîlere karşı mücadele ederken diğer taraftan da Mısır'ın batısında Şîî-Fatimîlerin doğuya doğru yayılmalarını otuz dört yıl boyunca önleyebilmişlerdir. Bir diğer önemli özelliği de, Tolunoğullarının yıkılışından sonra

²⁵⁰ Koprman, VI, 206;Özkuyumcu, İhşidiler, III, 365.

²⁵¹ Koprman, VI, 206-208; Özkuyumcu, İhşidiler, III, 365.

²⁵² Özkuyumcu, İhşidiler, III, 370-371.

yaklaşık otuz yıl süren kargaşa ve kaos ortamından sonra, Mısır'a huzur ve istikrarı getirmiş olmasıdır.²⁵³

Sonuç olarak Muhammed b. Togaç tarafından Mısır'da kurulan ve Suriye ile Hicaz bölgelerini de içine alan İhşîdî Devleti, Tolunoğulları Devleti'nden sonra ortaya çıkan ikinci önemli Türk Devleti'dir. Kurucusunun taşıdığı "İhşîd" ünvanından dolayı İhşîdîler adı verilen bu Türk-İslam Devleti otuz dört yıl gibi kısa ömürlü olmasına rağmen tarihte iz bırakmayı başarabilmiştir.

---

²⁵³ A.g.e, 379-380.

İKİNCİ BÖLÜM

TOLUNOĞULLARININ KURULUŞUNDAN İHŞİDİLERİN YIKILIŞINA KADAR MISIR'DA GAYR-İ MÜSLİMLER

Mısır Tolunoğullarından önce uzun süre Abbasilere bağlı bir bölge olarak kalmıştır. Dolayısıyla Tolunoğulları döneminde gayr-i Müslimlere karşı uygulanan tutum ve davranışlar gündelik yaşam bakımından Abbasilerin gayr-i Müslimlere karşı uyguladığı tutum ve davranışların devamı olarak kabul edebiliriz. Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer gayr-i Müslimlerin dini, idari, ictimai ve iktisadi yaşamlarının çok önemli değişiklikler olmadan aynen devam ettiği söylenebilir.

Ayrıca genel olarak Gayr-i Müslim halk vergisini ödeyip herhangi bir siyasi entrikaya karışmadığı sürece daha önce detaylı olarak ele aldığımız üzere daima iyi muamele görmüştür.²⁵⁴

A. DİNİ DURUM

Mısır'da Firavunlardan sonra ilk defa bağımsız bir devlet kuran Tolunoğulları din ayrımı gözetmeksizin halkını refah ve mutluluk içinde yaşatmıştır.²⁵⁵

Mısır'da o dönemden günümüze kadar ulaşan cami, kilise, sinagog gibi pek çok yapı bulunmaktadır. O günün şartlarında hem ibadet yeri hem de önemli sosyal faaliyetlerin merkezi olan bu kıymetli yapılar döneminin dinî durumu hakkında bizlere oldukça geniş bilgi sunmaktadır. Bu durum Tolunoğulları ve İhşidiler zamanındaki farklı inanç gruplarının bir arada yaşama özgürlüğüne sahip olunduğunun da göstergesidir.

Mısırlı Dr. Fatıma Mustafa Amir, konumuzla ilgili araştırmasında Mısır'da bu dönemde yaşamış gayri Müslimlerin dini durumuyla ilgili şunları söylemektedir: “İbn Tolun dönemiyle birlikte ehli zimme (Hristiyanlar-Yahudiler)’nin hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Tolunoğulları devleti zamanında ehli zimme huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürerek durumları düzelmiştir. Tam bir özgürlük içinde dinî vecibelerini serbestçe

---

²⁵⁴ Amir, I, 156.

²⁵⁵ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 339.

ifa etmişlerdir. Tolunî emirleri ehli zimmeye özellikle de Kıptîlere iyiliklerde bulunmuşlardır. Ahmed b. Tolun ehli zimmenin haklarını korumakta Halife Hz. Ömer ve valisi Amr b. el-As gibi davranarak hukukî haklarına riayet etmiştir.”²⁵⁶

Bu girişten sonra dini grupların çalışma dönemimizdeki durumlarına geçebiliriz.

1.Yahudiler

a.Tolunoğulları Dönemi

Yahudilerin tarihten beri süregelen kırsal yaşamdan şehir hayatına geçişi İslamî dönemde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dönem bunun bir devamı niteliğindedir. Hıristiyan hâkimiyetindeki yerlerde aynı dönemde Yahudilerin sıradan bir şehirdeki nüfusu bini geçmezken İslam topraklarında ise oldukça kalabalık oldukları görülmektedir.²⁵⁷ Daha önce verdiğimiz sayısal verilere uygun olarak Makdisi Mısırda yaşayan Yahudiler’in Hıristiyan olan Kıptiler’e nazaran çok az olduğunu bildirmektedir.²⁵⁸ Dolayısıyla Yahudilerin diğer coğrafyalardaki genel durumuna da uygun olarak çoğunlukta olmasalar da her zaman olduğu gibi Mısır’ın muhtelif yerlerinde ikamet etmektedirler.

Gerçek şu ki İslâm idaresinin ilk yıllarından itibaren hicretin ilk iki buçuk asrı, Yahudi tarihinin bilgi açısından en az bilgiye sahip karanlık dönemlerini teşkil etmektedir. Bu tarihlerde hem İslam hem de Yahudi kaynaklarında onlara yapılan atıflar yok denecek kadar azdır. Bu, Yahudi tarihi araştırmacılarının paylaştığı genel bir kanaattir. Özellikle Mısır ile ilgili 640’tan X. yüzyıla kadar ki dönemler hakkında çok az bilgi vardır. Ancak bunun yanında çalışma dönemimizle ilgili bilgiler de yok değildir. İslam idaresi altında müreffeh ve rahat bir hayat süren Yahudiler için Tolunoğulları dönemi kazançlı bir dönem olmuştur.²⁵⁹ Yahudi tarihçilerin bazıları ilk İslami dönemi

---

²⁵⁶ Amir, I, 155-157

²⁵⁷ Arslantaş, 479.

²⁵⁸ Makdisi, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmet Ebi Bekr (4/10. Asır); Kitabu Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim(Ed.M.J.De Goeje), Leiden 1967 (II.Baskı) s. 202.

²⁵⁹ Goitein S.D, “Egypt”, E.J., , ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972, VI, 491-496, s. 491.

dahi eleştirirlerken bu dönemle ilgili en ufak aleyhte bir şey belirtmemeleri son derece önemlidir. Bu çerçevede bu dönem Mısır Yahudileri açısından son derece önemlidir.

Mısır Yahudilerinin kendi Yahudi kültürlerini yeniden kazanmaları, elde etmeleri en yüksek standardına yeniden kavuşması 882 yılında Feyyum'da doğan Sadih Gaon'un Yahudi kültürünü Mısır'da yeniden yayma çabasıyla başlamıştır. Dolayısıyla Mısır bu dönem Yahudiler açısından hareketli bir dönemdir. Birçok Babilon Yahudi'si bu dönemde öncelikle Mısır şehirlerine yerleşirler ve yerleştikleri yerlerde kendi Sinagoglarını ve bet din'lerini inşa ederler. Daha önce yaşadıkları ülkelerdeki gibi Babilon'daki Akademi ile kapalı ilişkilerini aynen devam ettirirler. Başta eğitim-öğretim olmak üzere dini ve adli meselelerle ilgili eğitilmek üzere Akademiye öğrenciler gönderirler. Yine bu dönemde Filistin ve Suriyeli Yahudilerden Mısır'a yerleşenler olmuştur. Mısırdaki Yahudiler Filistin Yeşivalarına bağlı olarak kendi iç idaresini gerçekleştirmiştir.²⁶⁰ Bu dönem haliyle Tolunoğulları Devletinin Mısır'da hüküm sürdüğü yıllardır. Diyebiliriz ki Tolunoğlu Ahmed'in geniş hoşgörüsünden Yahudiler de diğer unsurlar gibi genişçe istifade etmiştir.

Dr. Fatıma Mustafa Amir bu dönemdeki Yahudilerle ilgili olarak "Kadim tarihi kaynaklar Mısır'da bu asırdaki Yahudi tarihinden pek bir şey zikretmezler. Yahudiler Abbasi valileri devrinde olduğu gibi kendi işlerinde, çirkin işlerden uzak, barış ve huzur içerisinde yaşamışlardır. Siyasî ve idarî işlerle pek alâkaları yoktur"²⁶¹ derken, Ali İbrahim Hasan, Yahudiler için "Gerçek şu ki bu devirdeki Yahudiler dinî, içtimaî, iktisadî özgürlük içinde; barış, huzur ve emniyetle dinî ibadetlerini yapmışlardır. Yahudiler ticaretle, gelir getiren muhtelif işlerle uğraşarak diğer toplumlardan kopuk olarak yaşamışlardır. Özellikle tıpla uğraştıkları gibi köle ticareti yapmışlardır"²⁶² diyerek konu hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

Tolunoğlu Ahmed (868-884) çok zengin olduğu söylenen Kıptî patriği Mikail (Michael)'den askerî bir seferin ihtiyaçlarına katkıda bulunmasını istemiştir. Bu bağlamda da 20.000 dinar istemiş fakat patrik meblağı teminde zorlanınca St. Michael kilisesini Yahudilere satarak meblağı karşılamaya çalışmıştır. Fustat'ta Yahudiler

---

²⁶⁰ A.g.e, 491.

²⁶¹ Amir, I, 157.

²⁶² Ali, İbrahim Hasan, Mısır fi'l-Usuri'l Vusta, Kahire, t.y, s. 513.

tarafından satın alınan bu kilise Kahire’de halen sinagog olarak kullanılmaktadır.²⁶³ Ayrıca Makrizî’de Kenîsetü’l-İrâkıyyîn şeklinde isimlendirilen bu sinagog hakkında Goitein, bu kilisenin Iraklı Rabbanîlere mensup Yahudiler tarafından satın alındığını belirterek, sinagogun Iraklılar tarafından kullanıldığını belirtir.²⁶⁴ Kilisenin Yahudiler tarafından satın alınması Yahudiler içinde maddî yönden oldukça zengin kimselerin var olduğunun bir kanıtıdır. Ayrıca kilise olarak satın alınan bu sinagog son zamanlarda Yahudiler hakkında yapılan araştırmalar için çok büyük öneme haiz bir takım gelişmelere sahne olmuştur. Her sinagog’un kendine ait bir genizası vardır ki Geniza, Sinagoglardaki özel evrak saklama odasının adıdır.1000 yıldan fazla uzun süre kullanılan bu sinagogdaki Geniza’da, İbranice, Arapça harflerle ve Latince de dahil pek çok dilde yazılmış sayfalar bulunmuştur. Üzerinde Allah yazısının geçmesinden dolayı sadece dini değil aynı zamanda gündelik işlere ilgili bilgiler içeren bu belgeler üzerinde çalışıp bir kısmını yayımlayan Goitein; “700-1100 yılları arasında bilgi veren bu belgeler sayesinde İbranice literatürü hakkındaki bilgilerimiz altüst olmuştur” demektedir.²⁶⁵ Keşfinden sonra Yahudi tarih yazımında yeni bir çığır açan Geniza dokümanları üzerindeki çalışmalar hala devam etmektedir.

Makrizî’nin belirttiğine göre, Kahire’deki sinagogların tamamı saray çevresinde etkili olan Yahudi tabiplerin himayesiyle İslamî dönemde Tolunoğullarından önce inşa edilmiş ve bu yapılara bu dönem dokunulmamıştır.²⁶⁶ Bu dönemde inşa edilen Tolunoğlu Ahmed Camiinin inşasıyla ilgili olarak İbn Zülâk şöyle der: “.... O, o camiinin temellerini Nil nehrine bakan Yeşkur Dağı’nın üzerine attırdı. O dağ üzerinde Musa (as)’ın Rabbine müracaatta bulunduğu mübarek bir dağdır. Orada onun duaları kabul olunurdu. Süleyman (as)’ın karıncaları orada toplanmış ve o da bundan büyük bir haz almıştı. Onlar caminin mihrabını onun üzerine koydular ve o mihraba ‘karınca mihrabı’ denildi.”²⁶⁷ İbn Zülâk’ın naklettiği bu rivâyetle Süleyman (as) ve Musa (as) Yahudiler için olduğu kadar Müslümanlar için de bir peygamber olarak önemlidir. Haliyle İslam’ın bütün peygamberlere ayırım yapmaksızın değer verdiği

---

²⁶³ Amir, I, 165; Arslantaş, 451.

²⁶⁴ Arslantaş, 453.

²⁶⁵ Goitein, Yahudiler ve Araplar, 127; Arslantaş, 395.

²⁶⁶ Arslantaş, 395.

²⁶⁷ Özkuyumcu, Nadir, İbni Zülakta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler, (Metin-Tercüme-Mukayese-Değerlendirme) İzmir 1996, s.34.

vurgusu vardır. Halbuki Yahudiler Müslümanların kendi peygamberlerine karşı gösterdiği bu saygıyı İslam peygamberine karşı göstermezler.

Tolunoğlu Ahmed çeşitli milletlerden oluşan yüz bin kişilik ordusundaki (Sudanlılar-Nübeliler-Rumlar) her grup için ayrı ayrı mahalleler inşa ederek parça parça yaptırdığı “Katai” şehrini²⁶⁸ inşa etmeden önce var olan Yahudi ve Nasranî mezarlarının kaldırılması²⁶⁹ Yahudiler açısından olumsuz bir davranış olarak değerlendirilebilir. Ancak Ahmed onların rızalarını alarak mezarlıkları yeni yerlerine taşıtmış olmalıdır. Çünkü cebir olsaydı hem kaynaklar zikreder hem de Ahmed için ölümü sonrası Yahudiler yas tutmazlardı.²⁷⁰

Tolunoğlu Ahmed’in ölümüne sebep olan hastalığından kurtulması için Yahudiler başta olmak üzere gayr-i Müslimlerin yaptığı dua ve niyaz törenleri İbn Tağriberdi, Belevî ve Kindî²⁷¹ tarafından çok kısa anlatılırken İbn Zülak detaylı olarak konuyu şöyle ele almıştır; “İbni Tolun’un hastalığının şiddeti artması üzerine Müslümanlar başlarının üzerinde Mushafları ile Yahudîler başlarının üzerinde Tevrat ile Hıristiyanlar başlarının üzerinde İncil ile çocuklar başlarının üzerinde levhalar ile ve insanların hepsi ağlayarak meydanlara döküldüler. Emir Ahmet b. Tolun’un sağlık ve afiyete kavuşması için Allah’a dua ile tazarruda bulunuyorlardı.”²⁷² Ayrıca hastalığı sırasında Müslümanlar, Yahudîler ve Hristiyanlar Mukaddam dağına çıkarak dua ettikleri kaynaklarda mevcuttur.²⁷³

Ahmed b. Tolun’dan sonra oğlu Humareveyh idaresi döneminde genel olarak gayr-i Müslimlere güzel muamelede bulunulmuştur. Tarihi kaynaklar gayr-i Müslimlerin bu dönemde herhangi bir kötülüğe maruz kalmadıklarını ifade etmekle birlikte²⁷⁴, maalesef bilgi de vermemektedirler. Son olarak Mesudî “Ahmed b. Tolun’un doktoru Yahudî

---

²⁶⁸ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 338.

²⁶⁹ Hasan, İbrahim, III, 15.

²⁷⁰ Arslantaş, 408.

²⁷¹ Kindî, 231; İbn Tağriberdi, III, 165; Belevî, (Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medenî el Belevî, Sîretî Ahmet b. Tolun (Tahkîk: Muhammed Kûrd Ali) Kahire.t.y. s. 343

²⁷² Özkuyumcu, İbni Zülak, s, 39.

²⁷³ Kindî, 231; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 317.

²⁷⁴ Amir, I, 165

birisi olup Emir İbn Tolun'un meclisinde hazır bulunurdu"²⁷⁵ derken, başka bir kaynak İshak b. Süleyman adında Mısırlı Yahudî bir tabibi Ahmed . Toln'un Yahudi doktorları arasında gösterir.Ayrıca bu doktorun 906 yılında Afrika'ya göç ettiği belirtilir.²⁷⁶ Aşağıda da değineceğimiz gibi mesleğinde mahir olan tabiplerden inancına bakılmaksızın istifade edilmiş, karşılığı da fazlasıyla verilmiştir.

b.İhşîdiler Dönemi

İhşîdiler döneminde dinî yaşam Tolunoğulları döneminde olduğu gibi gayr-i Müslimler açısından özgür bir ortamda geçmiştir. Dr. Fatıma Mustafa Amir bu dönemle ilgili: "Kaynaklardaki mevcut bilgilerden yola çıkarak ehl-i zimme (Yahudiler, Hıristiyanlar) Tulunîler döneminde olduğu gibi, İhşîdiler döneminde de barış ve huzur içersinde uzun müddet yaşamışlardır. Bu dönemle ilgili ehli zimmeye karşı herhangi bir kötülüğü kaynaklarda görmedik" der. ²⁷⁷ Kaynaklarda, bu dönemdeki Yahudilerin dini konularıyla ilgili bilgiler yok denecek kadar az olup Geniza dokümanlarından ortaya çıkarılabilen bilgiler genelde ticari konulardır.Dolayısıyla gündelik dini yaşamın önceki gibi aynen devam ettiğini düşünüyoruz. Eğer böyle olmayıp tersi olsaydı elbette kaynaklar bunu zikrederdi.Ayrıca bu dönem Yahudi tarihinde ayrı bir yeri ve önemi olan Fatımiler dönemi arefesinde Yahudiler için önemli hareketlerin yaşanmaya başladığı dönemdir.

2.Hıristiyanlar

a. Tolunoğulları Dönemi

Gerek Tolunoğulları gerekse İhşîdiler Bağdat'a karşı kurdukları devletlerinde Mısırlılardan özellikle nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Hıristiyanların her türlü çıkarlarını hesaba katmakta idiler.Dolayısıyla halkın huzurlarını kaçıracak olumsuz tutum ve davranışlardan kaçınmışlardır.²⁷⁸Daha önce kısaca değindiğimiz üzere İbn Tolun'dan önce Mısır'da haraç amili olan İbn Müdebbir zamanında Kıptîler törenlerini gizlice, gözlerden uzak yaparken Ahmet b. Tolun Kıptilere dinî ve içtimaî hürriyetlerini

---

²⁷⁵ Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), Kitabu't-Tenbih ve'l-işraf, I-II, (Ed: M.J. Gocie)lerden 1967, I, 35.

²⁷⁶ Amir, II, 248.

²⁷⁷ Amir, I, 170.

²⁷⁸G. Wiet, 722.

verir. Dini bayramlarını diledikleri şekilde kutlamaları için durumlarını düzeltir. Ayrıca bayramlarda adetleri olan İncilleri taşıma, haçı gösterme, ateş tutuşturma gibi geleneklerinde de kısıtlama yapmamıştır. Tulunî emirleri sırasında kıptîlerin bayram törenleriyle ilgili Dr. Fatıma Mustafa Amir gayr-i Müslim tarihçi Seviros'un "Siyer'i Âba'ul-Bitarike" isimli eserini kaynak göstererek Tulunî emirleri sırasında kıptîlerin durumlarından bahsederken şöyle söyler: "Kıptîler bayramlarını açıkça, alenen serbestçe kutladılar."²⁷⁹

Ahmet b. Tolun'un Hıristiyanlarla birebir dostluklar kurup yakın ilişkiler içinde oldukları kaynaklarda geçmektedir. Örneğin manastırlarda yaşayan ruhbanlarla sık sık dostluk kurduğu hatta onlardan bazılarıyla ileri derecede arkadaşlık kurduğu olmuştur. O ruhbanlar "Ahmet b. Tolun bize sık sık uğrar ve cemaatin bazısından fikirler alırdı. Adı Antona olan rahiple sıkı bir dostluk kurmuştur" dediğini Belevî nakletmektedir.²⁸⁰ Öyle ki din adamlarına karşı yapılan haksız muamelelere karşı göz yummamış, haklarını iade ettiği kaynaklarda görülür. Örneğin Ahmed b. Tolun Rif²⁸¹ kentine bağlı bazı yerleşim birimlerini düzene sokup mevcut karışıklığı gidermek amacıyla komutanlarından birini bölgeye gönderir. Komutan gerekli tedbirleri alarak düzeni sağlar, vergileri toplar. Fakat bazı rahiplere kötü muamelede bulunur. Rahipleri 500 dînar vergi vermeye mecbur eder. Rahipler üzüntüye boğulup kahrolmaları üzerine bazı kimseler çare olarak "üzülüp ağlamaktan ziyade insafli ve adil bir emir olan Ahmed b. Tolun'un huzuruna çıkıp bu komutanı şikâyet etmelerini" tavsiye ederler, rahip de Ahmed b. Tolun'a durumu arz eder. Ahmed b. Tolun komutandan paraların alınmasını ve muhakeme edilinceye kadar tutuklanmasını ister. Ayrıca Rahibin zorla alınan parasını iade eder, ona ihsanda bulunarak hoşnut eder. Öyle ki yol masrafı olan 3000 dinarı komutandan alarak böyle bir olayın bir daha yaşanmaması, başkalarına örnek olması için onu tedip eder (cezalandırır).²⁸²

Mısır'da bu dönemde yaşayan gayr-i Müslimlerin çoğunluğu hristiyan kıptîlerdir.²⁸³ Kıptîler **Monofizit (Yakubîler)** ve diğerleri **Diyofizit (Melkitler)**'ler olmak üzere iki kısım olan Hıristiyanlar hakkında daha önce geniş bir malumat

²⁷⁹ Saviros'dan naklen Amir, I, 371-372.

²⁸⁰ Belevî, 118; Amir, I, 160.

²⁸¹ Mısır'ın yedi bölgesinden birisi olup merkezi Abbasiye olan Rif kenti on yedi beldeden oluşur. Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika, 5; Makdisi, 193-195.

²⁸² Belevî, 206-207.

²⁸³ Makdisi, 202.

sunmuştuk.Kıptîler ise Mısır fatihi Amr b. el-As döneminden beri Müslüman oldukça Mısır’da hem Müslümanlar hızla çoğalmış hem de yeni Müslüman olmuş kıptîlerle gayr-i Müslim kıptîler arasındaki akrabalık bağları sıkı bir şekilde devam etmiştir.

Mısır’da çoğunluğu teşkil eden bu Hıristiyan iki grubun başında, hem en büyük din adamı olarak yani kilisenin başı olarak hem de idarî olarak Hıristiyanların işleri Patrikleri tarafından takip edilir. Her iki mezhebin de ayrı ayrı patrikleri vardır.

Monofizit Kıpti Patrikleri ve dönemlerinde cereyan eden önemli hadiseler; Tolunoğlu Ahmed döneminde genel olarak gayr-i Müslimler özelde de Hıristiyan Kıptîler inanç hürriyetleri ellerinde, adil bir yönetim altında, devlete karşı malî sorumluluklarını hukukî çerçeve içinde yerine getirerek sorunsuz, baskı ve zulüm olmaksızın yaşadıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Dönemin tek sıkıntılı olayı Ahmed döneminde patriklik makamında oturan **Mikail** ile ilgilidir.“Bizzat patriğin karıştığı bu olay kilise içinde aforoz edilmiş bir piskoposun düzenlediği komplodan kaynaklanmaktadır.²⁸⁴ Sözü edilen piskopos Tahâ²⁸⁵ piskoposu ile dönemin baş patriği Mikail (III. Kail) arasında geçmektedir.”²⁸⁶ Fatıma Mustafa Amir’in Saviros’tan naklettiği ve Makrizi’nin çok kısa değindiği ²⁸⁷ hadise özetle şöyledir:Kaynakların adını vermediği Tahâ piskoposu, aralarında soğukluk bulunan Patrik Enba Hayek’i (=III. Michael ya da Kail) zorda bırakmak ve İbn Tolun’un yanında küçük düşürüp aralarını bozmak ister.Patriğin çok zengin birisi olarak bol miktarda malı, mülkü olduğunu İbn Tolun’a haber verir. Ahmet b. Tolun ise o sıralar Şam bölgesinde savaş halinde olduğundan, haliyle de paraya ve mala ihtiyaç duyduğundan zengin olan Patrik Enba Hayek’den yardım ister, o da bu isteği önce geri çevirmez ve istenilen miktarı Ahmed’e verir. Böylece İbn Tolun ve halifenin hoşnutluğunu kazanarak izzet ve ikram sahibi, birisi olur.²⁸⁸ Ancak daha fazlasına ihtiyaç duyulması ve kendisinden istenmesi üzerine patrik, artık altın ve gümüşünün kalmadığını bildirince İbn Tolun öfkelenerek; “Müslüman olmayan kimseye değer verdiğinde değerini anlamaz” diyerek yalan

²⁸⁴ Amir, I,163; Atiye, 107.

²⁸⁵Mısır’ın yedi bölgesinden birisi olan Sa’id’in bir beldesidir. Makdisi,Ahsenü!t-Tekasim, 193-195;Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika, 5.

²⁸⁶ Amir, I, 163.

²⁸⁷ Hitat, II, 494.

²⁸⁸ Amir, I, 266.

söylemesinden ötürü onun hapse atılmasını, ceza olarak da mallarının müsadere edilmesini emreder.²⁸⁹

Bu olay karşısında Ahmed'in kıptî olan bazı kâtipleri, Patriğe zorda kalabileceğini ima ederek onu korkuturlar. Böylece Patrik Enba Hayek istemeyerek de olsa gizlediği servetinden istenilen 20 bin dinarı vermeyi kabul eder.²⁹⁰ Devletin divanlarında (bakanlıklarında) görevli gayr-i Müslim kıptî kâtipler, vezir el-Mardinî'yi, bir başka rivayete göre de Ahmed b. Tolun'un annesini, araya sokarak kâtipler Yuhanna ve oğlu Makar'ın kefilliğinde, ilk taksit bir ay sonra, ikinci taksit de dört ay sonra ödenmesi şartıyla, 20 bin dinarlık bir vergi karşılığında Patrik Enba Hayek serbest kalır. Makrizî'nin naklettiğine göre o, kendisine kefil olan kâtiplerin ve vezir Ahmed b. el-Mardinî'nin yardımını ve bazı Müslümanların da desteğiyle birinci taksit borcunu öder. Daha sonra da Ahmed b. Tolun'un anlayış ve onayıyla ikinci taksit borcunu da dört ay sonraya erteletir.²⁹¹ 882 yılında Patrik Mikail borcunu ödeyebilmek için kilisenin bazı emlakını satışa çıkarmış hatta St. Michael kilisesini Yahudilere satarak gerekli meblağı karşılamaya çalışmıştır.²⁹²

Patrik Mikail'in imdadına Humareveyh yetişir. Zira ikinci taksitin günü gelmeden Ahmed b. Tolun vefat etmiş, emirlik makamına yeni geçen oğlu Humareveyh anlaşmayı yırtarak verginin kalan kısmını affetmiştir.²⁹³ Kilise içinden kaynaklı böyle şanssız bir olay geçiren Patrik Mikail 25 yıl kaldığı patriklik makamını kendisinden sonra Patrik **Şağar** devralmıştır. 14 yıl patriklik makamında kalan Şağar, Humareveyh öldüğünde halen görevinin başında olup devletin nihayetine kadar bu görevini sürdürmüştür.²⁹⁴

Bu dönem görev yapan Melki patrikleri; Sofraniyus'un 233/847'de vefat etmesinden sonra 24 yıl patriklik makamında oturan **Mikail**'in son zamanları Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'a hakim olduğu dönemin ilk yıllarına rastlar. 256/870'de Mikail'in yerine yine aynı ismi taşıyan bir başka **Mikail** adındaki kimse geçerek 34 yıl kadar uzun

---

²⁸⁹ Amir, I, 164.

²⁹⁰ a.g.e. I, 164.

²⁹¹ Hitat, II, 394.

²⁹² Atiye, s.107; Amir, I,158.

²⁹³ Amir, I, s. 165.

²⁹⁴ Hitat, II, 494.

süre patriklik makamında oturmuş ve 292/904 yılında vefat etmiştir.²⁹⁵ Sonrasında patriklik makamı yaklaşık 4 yıl boş kalır ki bu yıllar valiler döneminin ilk yıllarıdır.

Diğer taraftan halen günümüzde Kahire'deki en büyük İslâmi eserler arasında gösterilen Tolunoğlu Cami ile Ravda adasının güney ucundaki Nilometre'nin mimarı gayr-i Müslim'dir.²⁹⁶ Ahmed b. Tolunun yüz bin dinar harcayarak kendi adına inşa ettirdiği bu caminin Müslüman olmayan biri tarafından inşa edilmesi insanların dinine, milliyetine bakılmaksızın yaptığı işteki ustalığının dikkate alınması bakımından son derece önemlidir. Bu çerçevede gayr-i Müslimler İslam toplumunun bir parçası olarak İslam medeniyetine dolaylı olarak katkı sağlamışlardır.

Tolunoğlu Ahmed'in adını taşıyan caminin mimarının bu işe talip olması konusu da ilginçtir. Ahmed b. Tolun kendi adına bir cami inşa etmek istediğinde, camiinin 300 sütuna ihtiyacı olduğu görülür. Gerekli sütunların zengin kiliselerin sütunlarından alınmasını Ahmed b. Tolun yakın çevresine söyler, fakat bu isteğinden aniden vazgeçer.²⁹⁷ Çünkü bu sütunlar necisdir.²⁹⁸ Caminin ise sütunlarının helal maldan olmasını ister. Daha önce Nilometre inşaatı esnasında hile yaptığı gerekçesiyle hapse atılan Said b. el-Kâtip el-Ferganî cami inşaatıyla ilgili kible sûtunu hariç gerekli sütunların hepsini dikmeğe gücünün yeteyeğine dair Ahmed b. Tolun'a haber gönderir. Böylece kiliselerin sütunlarını almaya gerek kalmaz. Belki de bu hareketiyle Ahmed b. Tolun'un gönlünü almak ister. Neticede kilisenin direkleri alınmış olsaydı kıptî kiliseleri tahrip edilecekti. Burada dikkati çeken husus kilisenin sütunlarının alınmasından vazgeçilerek Hıristiyan toplum nazarında adalete-hukuka aykırı olarak yorumlanabilecek yollara başvurulmamış olmasıdır.

Ahmet b. Tolun kıptî mühendisi hapisten çıkararak, caminin şeklini resmetmesini, anlattıklarını izah etmesini ister. Emir gördüklerine ve duyduklarına şaşırarak inşaatın hemen başlamasını ister. Yüz bin dinarı da camiinin yapımında harcanılması için verir. Kıptî, mesleğindeki maharetini göstererek camiye olağanüstü bir surette ortaya çıkarır. Ahmet b. Tolun kıptî mühendisi 10 bin dinar parayla da mükâfatlandırır, ona izzet ve

---

²⁹⁵ Öztürk, 58.

²⁹⁶ Atiye, 106.

²⁹⁷ Cami için harcanan meblağ hakkında ihtilâflar vardır. Kimi 120 bin kimi 60 bin demektedir. Detaylı bilgi için bkz. Özkuyumcu, İbn Zülak, s.33.

²⁹⁸ Amir, I, 160.

ikramda bulunur.²⁹⁹ Bu cami ile ilgili Şu hususu aktarmakta fayda vardır ki İslam dŐnyasında bilinen en eski gŐneŐ saati Tolunoğlu Ahmed'in kendi adına yaptırdığı bu caminin gŐneŐ saatidir.³⁰⁰ Dolayısıyla zamanın bilim ve teknolojsi hakkında bilgi vermesi aÇısından son derece önemlidir.

Ahmed b. Tolun Hıristiyan Kıpti mŐhendislerin yanı sıra Hıristiyan doktorlara da gŐvenmiŐtir. Ahmet b. Tolun'un doktorları arasında Hıristiyan tabipler vardır ki bunlardan Mısır işinde ve dışında gidip geldiği her yere gŐtŐrdŐđŐ Özel doktoru Kıpti Said b. Nevfel'den³⁰¹ başka İbrahim b. İsa'dır.³⁰²

Yahudiler kısmında da değindiğimiz gibi Tolunoğlu Ahmed yŐz bine ulaşan ordusundaki ŐeŐitli milletlerden (Sudanlılar-NŐbeliler-Rumlar) her grup işin ayrı ayrı mahalleler inşa ederek parÇa parÇa yaptırdığı "Katâf" Őehrini³⁰³ inşa ettirirken buradaki Yahudi ve Hıristiyan mezarlarını kaldırımlasını emretmiştir.³⁰⁴ Kaynaklar kaldırılan mezarlıklar işin Hıristiyan ve Yahudilere Őcret verilip verilmediği hakkında bir bilgi sunmamaktadır.³⁰⁵ Hıristiyanlar aÇısından olumsuz bir davranış olarak gŐrŐlen bu olayın, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, karşılıklı bir anlaşma ile gerŐekleŐtirildiđini sŐylemek mŐmkŐndŐr.

GerÇek Şu ki Tolunoğlu Ahmed döneminde MŐslŐmanlar da Önceki dönemlere nazaran tam bir ŐzgŐrlŐk işinde yaşamışlardır. Özellikle kadılar hŐkŐm verirken tek bir mezhebe bağlı kalmadan, her kadı kendi mensubu olduğu mezhebe (Hanefi, Őafii, Maliki, Hanbeli) göre hŐkŐm vermiştir. Bu asrın kadıları nezahet, doğruluk ve haktan sapmamakla ŐŐhret bulmuşlardır.³⁰⁶ İŞte böyle bir ortamda yani mŐslŐmanın mŐslŐmana baskı ve zorlama yapmadığı bir ortamda gayr-i MŐslimler de kendi inanÇlarına göre yaşamlarını ŐzgŐr bir Şekilde sŐrdŐrmŐŐlerdir. Bunun belki de en bŐyŐk delili gayr-i MŐslimlerin kendilerine yapılan gŐzel muameleye karşı bir vefa borcu olarak İbn Tolun'un ilerleyen hastalığının iyileşmesi işin sergiledikleri dua tŐrenleridir.

---

²⁹⁹ Belevi, 182-183.

³⁰⁰ Bayraktar Mehmet, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, T.D.V.Y, İstanbul 2000. s, 128.

³⁰¹ Amir, II, 168.

³⁰² ŐztŐrk, 379.

³⁰³ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 338.

³⁰⁴ Hasan, İbrahim, III, 15.

³⁰⁵ ŐztŐrk, 158.

³⁰⁶ Hasan, İbrahim, IV, 248.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi İbn Tolun'un hastalığından kurtulması için Hıristiyanlar başlarının üzerinde İncilleri ile çocuklar başlarının üzerinde levhalar ile ve insanların hepsi ağlayarak meydanlara dökülmüşler Emir Ahmed b. Tolun'un sağlık ve afiyete kavuşması için Allah'a dua ile tazarruda bulunmuşlardır.³⁰⁷ Ayrıca Müslümanlarla birlikte Hıristiyanların Mukaddam dağına çıkarak İbni Tolun için dua ettikleri kaynaklarda mevcuttur.³⁰⁸

İbn Tolun'dan sonra yerine geçen oğlu Humareveyh zamanında Hıristiyanlar çok rahat bir şekilde dinî vecibelerini yerine getirmişlerdir. Sanat aşığı olan Humareveyh'in sık sık manastırları ziyaret ettiği, bu ziyaretleri yapmaktan hoşlandığı malum olmakla birlikte³⁰⁹ onun gayr-i Müslimlere bakışını şu olay açık bir şekilde gösterir: "Humareveyh'in Hıristiyan kıptî bir vezirinin ata bindiğini gören devletin ileri gelenlerinden Benan el-Hammal b. Muhammed b. Hamdan bu Kıptî vezire 'Ata binme! Zira sizin milletiniz için alınmış karar böyledir. (size ata binmek yasaklanmıştır)' diyerek attan indirir. Humareveyh bu olayı duyunca çok fena öfkelenir. Kıptî vezirine ihanetinden dolayı el-Hammal'ın cezalandırılmasını emreder."³¹⁰

Humareveyh devlet idaresinde insanların inançlarına bakmaksızın çok önemli bazı görevleri Hıristiyanlara vermiştir. Mısır'ın batı bölgesi ile ilgili güvendiği, emin olduğu Tama piskoposu Enba Bahum ve onun 300 civarında iyi ok atan ve iyi silâh kullanan kölelerine asayiş, sınır koruması ve istihbarat gibi çeşitli görevleri vermiştir.³¹¹ Humareveyh'in babası gibi inanç farkı gözetmeksizin tebaası olan herkese eşit mesafede yaklaştığını gösteren bu bilgiler, emirler değişse de devletin tebaasına karşı takındığı tutum ve davranışın kişilere göre değişmediğini gösterir.³¹²

Humareveyh Kıptiler başta olmak üzere genel olarak gayr-i Müslimlere güzel muamelede bulunmuştur. Tarihi kaynaklar gayr-i Müslimlerin bu dönemde herhangi bir kötülüğe maruz kalmadıklarını gösterir.³¹³

³⁰⁷ Özkuyumcu, İbn Zülak, s.39.

³⁰⁸ Kindî, 231; Özkuyumcu, III, 317.

³⁰⁹ G. Wiet, 722.

³¹⁰ İbn Tağriberdi, III, 221.

³¹¹ Amir, I, 161.

³¹² Amir, I, 162.

³¹³ A.g.e. I, 165.

b. Valiler Dönemi

Tolunoğulları döneminin Mısır'da sona ermesiyle Abbasiler bölgede tekrar hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak Mısır'ın yerinden yönetimi terk edilmiş, birbirinden bağımsız, tam yetkili olmayan valilerle emirlerin anlaşmazlığa düşmeleri Mısır'da huzursuzluğu doğurmuş, dolayısıyla sıkıntılar meydana gelmiştir.³¹⁴ Bu dönemi ele alan tarihçiler genelde siyasî, idarî olayları ele alırken diğer olaylara pek değinmemişlerdir

Kaynaklarımız bu dönemle ilgili siyasi ve askeri olaylar haricinde çok az bilgi vermektedir. Bunlardan birisi Fatımi propagandası ve saldırısı olarak düşünülen bir saldırıda İskenderiye'de Kıyame diye bilinen Büyük Kilise'nin h.300/m.913'de yanmış olmasıdır.³¹⁵ Yine aynı yıl Tinnis'te bir kilisenin yıktırılması üzerine merkezi hükümet kilisenin yeniden inşası için Hıristiyanlara yardımda bulunmuştur.³¹⁶ Bir diğer bilgi de h.311/m.923 senesinde yaşanan karışıklıklar sırasında Mısır'lı Müslümanlar Remle, Kayseriye ve Askalan kentlerinde Melkitlere ait birçok kiliseyi tahrip ederler. Halife'den destek bulan Hristiyanlar kiliselerini tamir ederler. Yine Tinnis'deki bir kilisede de benzer hadiselerin yaşandığını kaynaklar bildirir.³¹⁷

Bu dönemde Mısır'da h.312/m.924 yılında keşiş ve piskoposlara cizye vergisi getirilmesi üzerine bir grup keşiş Bağdat'a giderek halife Muktedir'e şikayette bulunurlar. Bunun üzerine halife din adamlarından daha önce olduğu gibi İslam hukukuna uygun olarak cizye alınmamasını emreder.³¹⁸

Yine bu dönemde Monofizit Kıptiler'in patriklik makamında Tolunoğullarının son dönemlerinde görevde bulunan Patrik Şagar'dan sonra sırasıyla 301/913 yılında görevi devralıp 11 yıl bu görevde kalan **Gabriel** ve sonrasında h.311/m.931 yılında Patrik **Kasimo** geçer. 12 yıl bu görevde kalan Kasimo döneminde Mısır'ı gezen vezir Ali b. İsa b. el-Cerrah bütün piskopos, ruhban sınıfı ve güçsüz Hıristiyanlardan cizye vergisi alır. Kasimo'dan sonra ismi Hitat'da zikredilmeyen patrik valiler döneminin sonlarına doğru görevine başlayarak İhşidiler dönemi de dahil 20 yıl görev yapar.³¹⁹ Ayrıca Melkitler'in patriklik makamı bu dönemin başlarında yaklaşık 4 yıl boş kaldıktan sonra

³¹⁴ Özkuyumcu, İhşidiler, III, 349.

³¹⁵ Hitat, II, 494; Öztürk, 107.

³¹⁶ Mez, 55.

³¹⁷ Öztürk, 107.

³¹⁸ Mez, 60.

³¹⁹ Hitat, II, 494-495.

Hristudilus bu göreve atanır.26 yıl bu görevde kalan Hristudilus'un h.320/m.932'de vefatından sonra aynı zamanda tabip olan meşhur tarihçi **Said b. Batrik** h.321/m.932'de patriklik makamına oturur.³²⁰

c. İhşidîler Dönemi:

Hıristiyanlar sıkıntılı geçen Valiler Döneminin ardından Tolunoğulları dönemine benzeyen ikinci bir dönemi de İhşidîler döneminde yaşamışlardır.Dr. Fatıma Mustafa Amir bu dönemle ilgili olarak: “Tarihi kaynaklara dayanarak ehli zimme (Hıristiyanlar, Yahudiler) Tulunîler döneminde olduğu gibi İhşidîler döneminde de barış ve huzur içersinde uzun müddet yaşamışlardır. Bu dönemle ilgili ehli zimmeye karşı herhangi bir kötülük kaynaklarda geçmemektedir”³²¹ demektedir.

İhşidîler dönemiyle ilgili en önemli husus Tulunî emirlerinin Hıristiyanların dinî bayramlarına, törenlerine katılmayıp, onları bayramlarında, törenlerinde serbest bırakırken İhşidî emirlerinin bizzat bu bayramlara katılmalarıdır. Mürucüz-Zeheb'te Mesudî'nin bizzat şahit olduğu Gıtas gecesi törenlerine Muhammet b. Toğaç el-İhşid Müslümanlarla birlikte katılmıştır.³²² Gıtas gecesi Kıptî hristiyanların Hz İsa'yı anmak ve çocuklarını Nil nehrinde vaftiz etmek için toplandıkları dinî bir bayramdır.³²³ İşte böyle Hıristiyanlar için önemli bir gecede yapılan törenleri yerinde gören Mesudî şöyle aktarmaktadır: “Emir Muhammet b. Toğaç el-İhşid yerine oturur ve o geceye katılanların getirdikleri hariç sayısı bine ulaşan çevresindeki mumlarla kandilleri ateşle tutuşturur. Bu kandil ve mumlar Müslüman ve kıptî halkın tutuşturdukları kandiller ve mumlar değildir. Bu törene yüz binleri bulan büyük bir kalabalık katıldı ki izdihamdan oturacak yer kalmadı. Hepsi en güzel, değerli elbiselerini, şallarını giymiş, şirin ve güzel olacak şekilde süslenmişlerdi.Ayrıca altın ve gümüş kapların bulunduğu sofralarda çeşit çeşit yiyeceklerle, içecekler vardı.Ayrıca birçoğunun çalgı ve oyun aletleri vardı. Herkes bu gece Nil'e suya girerler. Onlar bu gece suya girmekle hastalıklardan, borçlardan kurtulacaklarına, güvende olacaklarına inanırlardı.” Mesudî “Bu gecenin Mısır'da en güzel gece olduğunu, bu gece kuzey rüzgarının mutluluk, ferahlık

³²⁰ Öztürk, 58.

³²¹ Amir, I, 170.

³²² Mesudi, Mürucu'z-Zeheb, I, 343.

³²³ Özkuyumcu, İbni Zülak, 51.

getirdiğini ve bu gecede büyük kapıların kilitlenmediğini (şehrin giriş-çıkış kapıları o gece açıktır.)”³²⁴ belirterek tanık olduğu bu olayı çok iyi tasvir etmiştir.

Mısır’da yerli halk kıptilerin kutladıkları Nevruz-ı Kıptî bayramıyla ilgili olarak Müslüman gayr-i Müslim ayrımı yapılmaksızın kutlandığını belirten Kindî, İhşid Emiri Ebu’l-Kasım Anucur (Unucur)’un Nevruz bayramlarında birbirlerine su dökmelerini birbirlerine verdikleri rahatsızlıktan dolayı yasakladığını bidirmektedir.³²⁵ Yine bu günle ilgili olarak geceleri ateşler yakılıp gündüzleri yerlere su serperek, birbirlerinin üzerine de su dökerek insanların eğlendikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bayramda kadınlar ve çocuklar hediyelerle sevindirilmektedir.³²⁶

Bu dönemde Müslüman, Hıristiyan tarihçiler ve bilim adamları çıkmıştır. Müslümanlardan özellikle Mesudî bu dönemde yaşamıştır. Burada yazmış olduğu tarih kitaplarını derlerken Hıristiyan tarihçi ve âlimlerden faydalandığını, karşılaştırmalar yaptığını nakleder.³²⁷ Öyle ki Mesudî bazı Hıristiyan müelliflerle görüşüp tartışarak eserleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Hıristiyan tarihçilerden en meşhuru İskenderiye patriyarki olan Said b. Batrîk’dir.³²⁸ Aynı zamanda İhşidiler döneminde Melkitlerin ilk patriği olan Said b. Batrik 9 yılı aşkın bu görevde kalmıştır. O’nun patrikliği sırasında Melkî Hıristiyanların kendi içlerinde piskopos seçimiyle ilgili, teolojik bir ihtilaftan kaynaklanan sorun Mısır’ın önemli yerleşim birimlerinden Tinnis’de yaşanmış. Melkitler arasında zamanla çatışmalara dönüşen bu ayrılık Hıristiyanların Emir Muhammed b. Togaç’tan yardım istemesi ve emirin ana kiliseyi kilitlemeye mecbur kalmasıyla son bulur.³²⁹ Ayrıca Makrizi Said b. Batrikle ilgili bilgi verirken sebebini bildirmeden Müslümanların Askalanda bir kiliseye saldırdıklarından bahsederken Yahudilerin de bu işte Müslümanlara yardım ettiğini bildirmekte ve Askalan piskoposunun şehirden kaçarak Remle’ye yerleştiğini haber vermektedir.³³⁰ Said b. Batrik’in ölümüyle patriklik makamı bir yıl boş kaldıktan sonra 13 yıl patriklik görevini sürdürecektir olan **Kasimo** patriklik makamına geçer.³³¹

³²⁴ Mesudi, Mürucu’z-Zeheb, I, 343

³²⁵ Kindî, 294

³²⁶ Hasan, İbrahim, IV, 427.

³²⁷ Mesudî, et-Tenbih ve’l-İşraf, 154-155

³²⁸ Koprıman, VI, 220

³²⁹ Hitat, II, 495; Mez, 54; Amir, I, 172.

³³⁰ Hitat, II, 495.

³³¹ Öztürk, 58.

Diğer taraftan Monofizit Kıptilerin başında bu dönemde ismi Hitat'ta zikredilmeyip 20 yıl bu görevi yürüten patrik'ten sonra **Teofaniyus** h.345/m.957 yılında patriklik makamına oturur, 5 yıla yakın bu görevi yürütür. Dönemin son patriği **Mina** 11 yıl bu görevde kalır.³³²

H.326 senesinde Kıptiler'in Ebî Şünnude Kilisesinin yenilenmesi için para toplayıp kendisinden izin istediklerinde konuyla ilgili Emir Muhammed b. Togaç konuyla ilgili fetva aldığı İbnü'l-Haddad kilisenin yeniden tamir edilemeyeceği hakkında fetva vermiştir. Muhammed b. Ali ismindeki bir alim ise aynı görüş içerisinde olmayarak kilisenin tamir edilebileceğini öne sürüp Hıristiyanlar açısından olumlu fetva vermiştir.

Müslümanların tepkisiyle karşılaşan alimin evi ateşe verilmiş, gizlenen imam canına kastedilen olaylar karşısında fetvasından pişman olmuştur. Halk galeyana gelip kiliseyi kuşatınca çıkan kargaşa üzerine Emir Muhammed b. Togaç müdahale ederek asayiş sağlar, daha önce kilisenin tamirine ilişkin aleyhte görüş bildiren fakih Ebu Bekr b. el-Haddad'ı çağırarak 'Atına bin ve kiliseye git. Eğer yıkılmaya yüz tutmuş değilse öyle kalsın; aksi takdirde onu yık gitsin' der. İbnü'l-Haddad yanına bir mühendis olarak kiliseye gider. Mühendis de mum ışığında binayı tetkik edip şöyle rapor eder: "Daha on beş sene böyle kalabilir. Bundan sonra bir yerden çökecektir ve bir yeri çöktükten sonra tam 40 sene kadar ayakta durup sonra tamamen çökecektir." Bunun üzerine emir, tamirini yasaklar ve netice de mühendisin tahmin ettiği gibi çıkar. Ancak 40 sene dolmadan h.366/m.976 senesinde tamir edilir.³³³

Son olarak İhşidîler döneminde görev yapan Hıristiyan tabipler arasında Muhammed b. Toğaç'a hizmet eden **Nastas b. Cüreyc** (Enostos)³³⁴ adlı Kıptî doktordan başka yukarıda adı geçen Melkî Patrik Said b. Batrik ve kardeşi **İbrahim b. Batrik** dönemin Hıristiyan tabipleri olarak kaynaklarda geçmektedir.³³⁵

Kaynaklarda ulaşabildiğimiz bu sınırlı bilgiler dinî yönden baskı ve zorlamanın olmadığını, emirlerin gayri Kıptilerin bayramlarına iştirakini sevgi ve hoşgörü ortamının hakim olduğunu yönünde değerlendirebiliriz.

---

³³²Hitat, 394-395.

³³³Mez, 55; Amir, I, 448.

³³⁴Amir, I, 158.

³³⁵Öztürk, 379.

3. Diğer Gayr-i Müslimler

Mesudî bu dönemde Mısır'da yaşayan putperestleri “Sabiîler” diye isimlendirir. Mesudî bu Sabiîlerin Harranlı Sabiîler olduğunu, ibadetlerinde Yemen’e doğru kuzeyi arkalarına alarak tapındıklarını hatta yeme-içmede Yunanlı Sabiîlerin yedikleri birçok şeyden kaçındıklarını ifade eder.³³⁶ Yani putperestlerin bu dönemde dinî vecibelerini kıptîler gibi serbestçe yapmakta olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Tolun dönemindeki özgürlüğü en bariz şekilde anlatan Mesudî, Mürucu’z-Zeheb’inde şöyle bahseder. “Mısır’ın Sa’id³³⁷ şehrinde 130 yaşlarında Yakubî Hıristiyanlardan bir Kıptî yaşamaktaydı. Bu kıptî tarihî, dinî, felsefî her alanda bilgi sahibi, bilge bir zat idi. İbn Tolun ona değer vermiş, onu meclislerinde tutmuştur. Her çeşit konuda kendisine sorular sorar o da cevapları. Hz Âdem’den günümüze kadar derin tarih bilgisine sahip bu kimse başta olmak üzere İbn Tolun’un huzurunda Mecusî Sabiî, Seneviye,³³⁸ Felsefe toplumlarından temsilciler ile oturumlar düzenlenir, tartışmalar yapılır. İbni Tolun da onları dikkatle dinledi”³³⁹

Ulaşabildiğimiz bu sınırlı ama çok önemli bilgilerden yola çıkarak İbni Tolun’un bu toleranslı davranışı ile ülke içerisindeki çeşitli inançlardaki insanlara ayırım yapılmadan hoşgörülle yaklaşıldığını gösterir. Ayrıca fikir özgürlüğünün de sağlandığını göstermektedir. Kısaca Mısırlılar serbest bir yaşam sürmüşlerdir.

B. SİYASİ DURUM

Tolunoğulları Devleti zamanında huzurlu ve istikrarlı bir hayat süren Mısırlıların idarî yönden bir baskı ve zulüm altında kalmadıklarını kaynaklar aktarmaktadır. Gerek Hıristiyanlar gerekse Yahudîler hakkında kaynaklarımız sırf Yahudî ve Hıristiyan olduklarından dolayı ayrı bir muameleye, kötü bir uygulamaya maruz kaldıklarından bahsetmezler. Hatta öyle ki idarî işlerde, özellikle gayr-i Müslim Hıristiyan Kıptîlerin devlet işlerinde görevlendirildikleri kaynaklarda mevcuttur. Adam Mez’in aktardığı bilgiye göre, idari görevlere getirilen gayri Müslimler tıpkı

³³⁶ Mesudî, et-Tenbih ve’l-İşraf, 121.

³³⁷ Mısır’ın yedi bölgesinden birisi olan Sa’id kenti; merkezi Üsvan olup 14 belden oluşmaktadır. Makdisi, Ahsenü’t-Tekasim, 193-195; Özkuyumcu, Nadir, Mısır ve Kuzey Afrika, 5.

³³⁸ Hayır ve Şer ilâhı olduğuna inanan toplumlar.

³³⁹ Mesudî, Mürucu’z-Zeheb, II, 347-355

müslümanlar gibi yemin ettirilerek göreve başlamaktadırlar.İlk defa Harun Reşit'in veziri Fazl b. Rebi' tarafından hazırlanan yemin metni esas alınarak belli bir formülünün bulunduğunu bildirmektedir.³⁴⁰

Tolunoğulları ve İhşidiler döneminde Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer gayr-i Müslim unsurlar ayrı ayrı gerekse toplu olarak her hangi bir isyana, idareyi ele geçirme gibi siyasi bir girişime kalkıştıklarına dair kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Emeviler ve Abbasiler döneminde haksız yere artırılan vergilerden, zamanın iç ve dış siyasi gelişmelerinden kaynaklanan bir takım ayaklanmalar, isyanlar zaman zaman olmuştur. Bu dönem ise gerek siyasi ve askeri yönden devletin güçlü oluşu gerekse adil bir yönetim anlayışının tezahürü olarak gayr-i Müslimler sükûnet içersinde vergilerini ödeyerek huzur ve emniyet içersinde yaşamışlardır.

1.Yahudiler

a. Tolunoğulları Dönemi

Genelde gayr-ı müslimler özelde ise Yahudiler İslam dünyasında belli mekânlarda, toplum dışında yaşamaya mecbur edilmemişlerdir. İstedikleri şehirde ya da mahallelerde yaşayabilmişlerdir.³⁴¹

Mısır'da bu dönemde yaşayan Yahudilerle ilgili araştırmalar yapan Maurice Fargon bu devirden günümüze ulaşan vesikaların azlığından dert yanarak şöyle demektedir: “Mısır'daki Yahudî azınlık önemli bir topluluktur. Her ne kadar idarî konularda Yahudîlerin durumunu bilmesek de Yahudîlerin birçoğu büyük servetlere sahip mümtaz kişilerdir.³⁴² Daha önce bahsettiğimiz gibi Kıptî Patrik Enba Hayek(=Mikail)'in 20 bin dinar vergi vermesi gerektiği Ahmed b. Tolun tarafından bildirilince gerekli parayı tedarik için kilisenin bazı emlakını satışa çıkarırlar ve zengin bir Yahudî bu emlakı satın alır.³⁴³ Dolayısıyla Yahudiler maddi durumları oldukça iyi bir konumdadır.

---

³⁴⁰ Mez, 62.

³⁴¹ Arslantaş, 55.

³⁴² Amir, I, 158.

³⁴³ İbn Sayrîfi'den naklen Amir, I, 158.;Atiye, 107.

Yahudilerin kendi içlerinde iktisadi ve içtimai işleriyle ilgilendikleri vergilerini vererek idari işlerde görev almadıkları gibi siyasi işlerle de pek uğraşmalarının olmadığı üzerine yorum yapabiliriz.

b.İhşidiler

İhşidiler döneminde Yahudiler'in nadir olarak idari işlerde görev aldıkları olmuştur. Örneğin Mısır dışında Suriye ve Filistin'de hüküm süren İhşidiler'in Dimaşk valisi, İbn Mâlik isminde Tedmürlü bir Yahudi'dir. İbn Mâlik, Dimaşk valiliğini İbn Râik'in ölümünden sonra (942) Muhammed b. Toğaç'ın Suriye'yi ele geçirmesinden (Mayıs 942) sonra yapmıştır.³⁴⁴

Kaynaklarımız Kâfur zamanında idari işlerde istihdam edilen Yakup b. Killis adındaki bir Yahudî hakkında bizlere geniş bilgi sunmaktadır. Soyunun Hz. Musa ve Hz. Harun'a dayandığı söylenen İbn Killis yazı ve hesabı Bağdat'ta öğrendikten sonra babasıyla birlikte göç ederek Filistin Remle'ye yerleşirler. Burada tüccar vekilliği ve komisyonculuk yaparken tüccarının iflas etmesiyle Mısır'a kaçar (330/941). İhşid Emiri Kâfur'un hizmetine girerek ticari işlerini başarılı bir şekilde özel olarak takip etmiş, hizmetinin karşılığında müsteşar yapılmış ve Kâfur'a yakın biri olmuştur. İbn Sayrafi "Yakup b. Killis dindar, kendini bilen muhafazakâr, kâtip bir yahudîdir. Ticarete bağlı kalarak işini güzel yapar. Kâfur el-İhşîdî'nin hizmetine bağlıdır. Mısır ve Şam'ın önemli divanları kendisine verilerek daima şükretmiştir" demektedir. Kâfur, bu adama o derece güvenmiştir ki bütün divan reislerine İbn Killis'in tevkîf olmadan hiçbir tasarrufta bulunmalarını emretmiştir. Kâfur'un İbn Killis'e olan hayranlığı o derece artmıştır ki onu vezir yapmayı düşünmüş, ancak yahudî dinine mensup olduğundan dolayı "Müslüman olsaydın seni vezir yapardım" der. Yakup b. Killis bunu duyunca vezirliğe hırslanır ve h.356 senesi Şaban ayında Müslüman olur. Kâfur'un sevgisi ve takdîri kat kat artar. Ancak Kafur'un kısa süre sonra vefatıyla vezir Ebu'l-Fadl Cafer b. Furat Kâfur'un katip, yardımcı ve diğer yakınlarını özellikle de kin beslediği İbn Killis'i tutuklatır. Kefâletle serbest kalan İbn Killis kardeşinin de yardımıyla Mısır'ı terk ederek Fatimiler'in hâkim olduğu batıya, mağrib'e kaçar.³⁴⁵ Fatımi halifesi Muizz'in yanına

---

³⁴⁴ Arslantaş, 158.

³⁴⁵ Makrizi, Hitat, III, 7; Amir I, 170; Arslantaş, 160.

sığınan İbn Killis burada vezirliğe kadar yükselerek hizmet etmiş, ayrıca Fatımiler tarafından Mısır'ın alınmasını teşvik ettiği rivayetler arasındadır.³⁴⁶

Yahudîler hakkında kaynaklarda bilgi azlığı var iken, Hıristiyan Kıptîlerin idarî konulardaki durumuyla ilgili oldukça geniş bilgi vardır.³⁴⁷

2.Hıristiyanlar

a.Tolunoğulları

Mısır'da Hıristiyanların Emeviler ve Abbasiler döneminde olduğu gibi bu dönemde de idari işlerde pek çok görev aldıkları bir dönem olmuştur.

Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak diyebiliriz ki Kıptîler ülke idaresinde küçümsenmeyecek, hafife alınmayacak bir konumda ve söz sahibi olarak yaşamışlardır. İslam fethiyle birlikte valiler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Hıristiyan Kıptîlerden vezir, haraç amili, divan kâtibi olmuş, ülkenin emniyet ve nizamının korunmasında ve asayiş işlerinde görevlendirilmişlerdir.

Humareveyh'in gayri Müslim kıptî veziri kaynaklarda geçmektedir.İbn Tağriberdi'nin naklettiği rivayette şöyle bir olayın gerçekleştiği görülmektedir.Bir gün sözü edilen vezirin ata bindiğini gören devletin ileri gelenlerinden Benan el-Hammal b. Muhammed b. Hamdan veziri ikaz ederek “Ata binme, Sizin (gayr-i Müslimlerin) ata binmeniz yasaklanmıştır.” diyerek veziri attan indirir. Humareveyh yaşanan bu olayı duyunca öfkelenerek Benan'ın cezalandırılmasını emreder.³⁴⁸

Ahmed b. Tolun ve vezirlerinin kıptî kâtiplerinin olduğu bir gerçektir. Konuyu örneklerle açmak gerekirse Ahmed b. Tolun'un Yuhanna b. Musa ve İbrahim b. Musa adında kıptî iki kâtibi vardır. Saviros onları Besos ve Ebrom diye isimlendirmiştir.Yine İbn Tolun'un veziri Ahmed b. Mardinî'nin kâtibi Yuhanna (Yuvanıs) adında bir kıptîdir. Bu kâtipler kıptî kardeşlerinin anlaşmalara riayetlerine ve Patriklerini himayeye çalışmışlardır.Örneğin Ahmet b. Tolun'a olan borçlarını ödemesinde Patrik Enba Hayek'e bu kıptî kâtipler yardımcı olmuştur.³⁴⁹

---

³⁴⁶ Arslantaş, 160.

³⁴⁷ Amir, I, 158.

³⁴⁸ İbn Tağriberdi, III, 221.

³⁴⁹ A.g.e. c.I s.159

Fatıma Mustafa Amir'in çalışmasından naklen verdiğimiz papirüs kâğıtları son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu papirüsler kıptîlerden birçok ismin haraç amilliği ve diğer vergileri toplamakla görevli olduğuna işaret etmektedir. Konuyu açmak gerekirse bu papirüs yapraklarından birindeki bilgiye göre h.30 Tube³⁵⁰ 266/m. 25 Ocak 875 yılına ait haracı ulaştırmakla görevli kişinin ismi Bukam b. Buktar (Baktar-Bıktar) olarak verilen bir kıptîdir. Yine h.278/m.891 yılına ait bir başka papirüs vesikası da haraç amilinin Luta b. Ebî Kar adında bir kıptî olduğuna işaret eder. H. 287/m. 900 yılına ait papirüs vesikasında da cehbezlerin³⁵¹ kıptî olduğu görülmektedir ki isimleri Behyuh b. Mâa' ve Mınya b. Şünnude'dir.³⁵²

Ahmed b. Tolun Mısır'da adil bir idare ile Mısırlıları yönettiği verdiğimiz örneklerden anlaşılmaktadır. Daha önce anlattığımız bir olayda rahiplerin paralarını gasp eden komutanı muhakeme ederek gasp edilen paraların sahiplerine iadeleri, buradaki yönetim anlayışının en somut göstergesidir. Ayrıca Ahmed b. Tolun gayr-i Müslim din adamlarıyla sıkı dostluklar kurarak onlarla bazı meseleleri görüşmüş, (kendi toplumlarına) nasihat ve irşatta bulunmalarını istemiştir. Bunlardan birisi de Makrizi'nin zikrettiği, adı Antona olan birisidir ki bu kişi İbn Tolun'un kıptî mevâlîlerindedir.³⁵³ Kıbtî İbn Ebî Zûeyb de Ahmet b. Tolun'un kendisiyle birçok işte iştişare ettiği, birlikte yiyip içtiği, sohbet ortamında bulunduğu biri olup bu dönemde çok büyük itibara sahiptir.³⁵⁴

Yine Ahmed b. Tolun'un oğlu Humareveyh'in idari konularda gayr-i Müslimlere çok güvendiği, onlara itimat ettiğini daha önce belirtmiştik. Tama piskoposu Enba Bahum ve onun sadık 300 civarındaki kölesi Humareveyh tarafından devletin batı sınırında Fatımîlere karşı başta istihbarat, asayiş ve idarî konularda güvenerek görevlendirdiği gayr-i Müslimlerden bazılarıdır.³⁵⁵ Ancak bu yakınlık Hıristiyan mezheplerine mensup olmaları bakımından farklılık da göstermiştir. Örneğin, Tolunî emirleri Yakubî (Monofizit) kıptîlere yakın durmuşlar, idarî işlerde onlara güvenmişlerdir. Yakubîlerin hasımları olan Melkitler günlük ilişkilerinde serbest

³⁵⁰ Kıptî takviminin 5. ayıdır.

³⁵¹ Haraç ve diğer vergileri toplayıp ulaştırmakla görevli memur. Detaylı bilgi için bkz. Yeniçeri, Celal, "Cehbez" D.İ.A, VII, 222-223.

³⁵² Amir, I, 159.

³⁵³ Hitat, I, 335; Belevi, 118.

³⁵⁴ Belevi, 117.

³⁵⁵ Amir, I, 161.

bırakılırken idarî işlerde kendilerine güvenilmemiştir. Humareveyh özellikle kıptîlere güzel muamelede bulunmuş, başta piskopos ve ruhban sınıfı olmak üzere mevkilerine riayet ederek, onlara karşı davranışlarında özen göstermiştir.

Tolunoğulları Devleti düşerken, devletinin ileri gelenlerinden İbn Halic (Muhammed b. Ali b. el-Halenci); Mısır'ın bazı bölgelerinde Abbasî halifelerinin nüfuzunu süratle kırarak iktidarı kısa süreli de olsa tekrar ele geçirip yedi aydan fazla hüküm sürmüştür. İbn Halic'in bu mücadelesinde Mısırlılar yıkılan sanki kendilerinin milli devletleriymişcesine Tolunoğullarını yeniden diriltmek için Abbasi hilâfetine karşı koymaları Müslümanlar yanında gayr-i müslimlerin de bulunmasını ahde vefa olarak değerlendirebiliriz. Öyle ki İbn Halic kısa süreli idaresi boyunca önemli yerlere Hıristiyan Kıptîlerden atamalar yapmıştır. Kıptîlerden Yuhanna b. Musa'yı müsteşar ve vezir yaparken kardeşi İbrahim'e de Mısır haracını toplatır.³⁵⁶

Tolunoğulları devletinde Ahmed b. Tolun'dan sonra ordu idaresinde Türklerden başkaları da ordu komutanlığı yapmışlardır. Bunlar kıptîlerden Ahmet el-Kıptî, Rumlardan Humareveyh'in kölesi olan Safî, Berberîlerden Hasîf el-Berberî gibi komutanlardır.³⁵⁷ Sonuç olarak işinde mahir olan herkesin idari işlerde görevlendirildikleri görülmektedir.

b. Valiler Dönemi

Tolunoğulları Devleti ile İhşîdîler Devleti arasındaki fetret döneminde bazı sıkıntılar olsa da valilerin gayr-i Müslimleri devlet işlerinde görevlendirmiş olmaları pek tabiidir.

Bu dönemle ilgili idari işlerde görev alan Hıristiyanlar önceki dönemlerde olduğu gibi mevcuttur. Tolunoğulları Devletinin sükûtuna müteakip idareyi ele geçiren Muhammed b. Süleyman, Galios adındaki Hıristiyan Kıptiyi el-Asker bölgesinin emniyet işlerinden sorumlu polis şefi olarak atamıştır.³⁵⁸

---

³⁵⁶ Kindî, 259; Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/922): Tarihu'l-Ûmem ve'l-Mûluk (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim). I-XI, Beyrut (1387/1967), VIII, 234; İbn Tağriberdi, III, 134.

³⁵⁷ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 334.

³⁵⁸ İbn Tağriberdi, III, 138; Öztürk, 355-356.

Yine devletin sukutundan hemen sonra h.8 Beune³⁵⁹ 293/ m.3 Mayıs 906 yılına ait papirüs yaprağında haracı toplayıp ulaştırmakla görevli Kıptî cehbezlerin³⁶⁰ isimleri zikredilir. Bunlar Mina b. Şünnude ve Seviros b. Zekeriya'dır. Bu durum halife Muktedir'in kararından yaklaşık üç sene öncedir.³⁶¹

Müslüman valiler kâtiplik başta olmak üzere idari işlerde gayri Müslimlerden daima faydalanmışlardır. Ancak yoğun olarak gayri Müslimlerin devlet işlerinde istihdamları Müslümanların halife Muktedir'e şikayet etmelerine sebep olmuştur. İbn Tağriberdi bu konuda "Halife Muktedir İslâm beldelerinde amillerin ister kıptî olsun, ister Yahudî olsun ehli zimme'den (gayri Müslimlerden) olmamasını emreder. Ancak tıp ve ehil oldukları işler konusunda hariç tutmuştur"³⁶² diyerek bu konuya açıklık getirmektedir. Ancak zaman içersinde göstermiştir ki bu durum devamlılık arz etmemiştir.

Halifenin kararından çok seneler sonra da bazı papirüs kağıtlarında haraç işlerini ulaştırmakla görevli Kıptîler görülür. Bunlar h.312/m.924 yılı ve h.313 Şevval/m.926 Ocak ayına ait papirüslerdir. İkisinde de cehbez Yuhannis b. Mina'dır.³⁶³ Yine başka bir papirüs kâğıdında Mevkure b. Şünnude adlı kıptî olan Haraç Amili'nden bahsetmektedir. Bu evrakta Hınar b. Şebib'in kendi cizye vergisini h.318/m.930'da cehbez Mevkure b. Şünnude eliyle verdiği yazılıdır.³⁶⁴ Bu örneklerde olduğu gibi gayri Müslimleri idari işlerde görevlendirilmeleri aşikar bir durumdur.

c. İhşidiler

İhşidiler döneminde idarî işlerde memur olarak görev alan Hıristiyanlar vardır. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan derlediğimiz ve aşağıda sunduğumuz somut örnekler bu durumu göstermektedir.

³⁵⁹ Mısır Kıptî takviminin 6. ayıdır..

³⁶⁰ Farsça kökenli bir kelime olan "cehbez" veya "cihbiz" Arapçaya sonradan girmiş olup, "efendi, sahip, müdür; iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayıran kimse; âdil, tenkitçi ve tahlilci" gibi manalara gelmektedir. İslâm dünyasında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürlerine de "cehbez" adı verilmiştir. Yeniçeri, Celal, "Cehbez", DİA, VII, s. 222-223.

³⁶¹ Amir, I, 170.

³⁶² İbn Tağriberdi, III, 115.

³⁶³ Amir, I, 170; Kaşif, Seyyide İsmail, Mısır fi Asri'l İhşidiyyin, Mısır, Kahire, 1950, s.177.

³⁶⁴ Amir, I, 171.

Kâfur el-İhşîdî'nin Ebu'l-Yeman Kizman b. Mîna adında Kıptî bir veziri olduğu zikredilmekte ve bu vezir'in Fatımîler döneminde de görevine devam ettiği belirtilmektedir.³⁶⁵

Bu vezirden başka h.235/m.942 tarihli papirüs kağıdında haraç amili ve cehbez olan kıbtîlere rastlanmaktadır. Bu yaprakta Bukam b. Danyal'in cizyesini Ebül-Hasan b. İsa'nın huzurunda vergi toplayan Teodor b. Hayil'e verdiği kayıtlıdır.³⁶⁶ Diğer bir papirüs kağıdı da h.346 Tübe /m.958 Ocak tarihli olup haraç toplayıcıların birinden bahseder. Bu kâğıtta İsa b. el-Hasan el-Libon, Elbo Cemil Merkure b. Mîna'dan 23 dinarlık bal aldığından bahsetmektedir.³⁶⁷

İbni İsa Baktar (Buktar) b. Şifa bir Kıptî olarak bu dönemde görev alanlardandır. Bazı rivayetler onun İhşîdî emirleri için haraç toplama görevinde bulunduğunu bahseder. Yine kıptîlerden biri olan İbrahim b. Mervan diğeri de Cerir b. el-Hasan, Unucur zamanında zikredilenler arasındadır.³⁶⁸

İhşîdîlerin son dönemlerinde Gayr-i Müslimlerin haraç toplayıcılığı, vergi tahsildarlığı ve bunlara bağlı malî işlerde görev almalarında herhangi bir kısıtlama görülmediği anlaşılmaktadır.

Buraya kadar kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre kıptîlerin İhşîdîler döneminde başta idari işlerde istihdamları olmak üzere her türlü görevde bulunduğu anlaşılmaktadır. Günlük işlerinde de halk olarak dışlayıcı bir muameleye tutulduklarına dair kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Bu da onların herhangi bir baskı görmedikleri anlamına gelmektedir. Ancak kaynaklarda Tinnis kentinde geçen olay aslında kilise içinde yaşanan teolojik bir sorundan³⁶⁹ menşe olup devletten istenilen yardım sonucunda devlet kiliseyi kapatmaya mecbur kalır. Olay şöyle gerçekleşir. Muhammed b. Toğaç döneminde Tinnis³⁷⁰ piskoposunun vefatıyla yerine geçen piskopos aralarında husumet olan iki hasmane grubun karşı karşıya gelmesine yol açar. Melki Hıristiyanlar arasında vuku bulan olay cemaatten bir grup'un Muhammed b.

---

³⁶⁵ Amir, I, 169.

³⁶⁶ Kaşif, 177.

³⁶⁷ Amir, I, 169.

³⁶⁸ Kaşif, 178.

³⁶⁹ Piskopos seçiminde önemli bir ihtilaf çıkar. "Baba oğlu ile kadın kocası ile konuşmuyordu". Nihayet hükümetten yardım istenir, hükümette kiliseyi kilitlemeye mecbur kalır. Mez, 54.

³⁷⁰ Mısır'ın yedi bölgesinden birisi olan Havf kentine bağlı bir belde. Makdisi, 193-195; Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika, 5.

Toğaç'a gelerek patrik aleyhinde emiri kışkırtmasıyla körüklenir. Bunun üzerine emirin komutanlarından biri Tinnis'e gelip Melkitlerin kiliselerini kapatmaya mecbur kalır ve kilisenin eşyalarını alıkoyarak hepsini Emir'e teslim eder.³⁷¹ Yeni piskopoz eşyaların içersinde kendine ait olan kitaplarını beş bin dinar karşılığında alır. İbn Sait el-Antaki'den naklen Fatıma Mustafa Amir konuyla ilgili olarak şöyle der: "Toplum müsadere korkarak yerlerinden kaçar. Hristiyanlar Tinnis'in sıkıntılarına müşahede ederek birbirlerine insafli davranacaklarına söz birliği ederek kiliseye geri dönerler." Muhammet b. Toğaç hristiyanların iç sorunlarını, fırsat bulup değerlendirerek belli bir para karşılığında el konulan mallarını iade eder.³⁷² Burada amaç onların huzuru bozacak her türlü girişimlerden kaçınmaları ve yanlış hareketlerin cezasını yine kendilerinin çekeceğini asla unutmamaları için yapılan bir girişimdir. Bu olayı kilise içi bir mücadele olayı olarak değerlendirirsek genel olarak huzur ve istikrarın sürdüğü görülmektedir.

C. İKTİSADİ DURUM

Tolunoğulları devrinde Mısır, iktisadî bakımdan fevkâlâde yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Servet, sadece idarecilerin değil halkın da payını aldığı bir durumdur. Ziraat Mısır'da yaşamın direği olarak Mısırlıları hayatta tutan, yaşama bağlayan iktisadî canlılık için önemini bu dönemde de korumaktadır.³⁷³

Bu dönemde iktisadi kalkınmayla ilgili İbn Zülâk Tolunoğlu Ahmed'in iktisadî faaliyetlerinden şöyle bahseder. "Emir Ahmed Mısır'da harap olan köyleri ve büyük-küçük köprüleri imar etmeye başladı. Haliçler açtı, barajlar yaptı. Böylece Mısır'ın durumu, harabe haline dönmüşken, düzene girdi. Mısır'da imar işleri ve adalet hâsıl olunca bolluk ve güven meydana geldi. Öyle ki onun zamanında buğdayın her 10 İrdeb'ini bir dinara satın alabilirdim. Artık gerisini buna kıyasla bu iyileşme üzerine haraç dört misli arttı. Böylece temel mallar dışında tahsil edilen haracın toplamı 304 bin dinardan fazla oldu."³⁷⁴ Makrizi ise "Tolunoğlu Ahmed'in toprağın imarına öyle önem verdi ki, Mısır haracı 4 milyon üç yüz bin dinara ulaşır. Oğlu Humareveyh zamanında

³⁷¹ Hitat, II, 495.

³⁷² Amir, I, 172.

³⁷³ Kopruman, , VI, 73; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 340.

³⁷⁴ Burada geçen İrdebb kelimesi sıvı bazında bugün Mısır'da 198 litreye denk olduğu söylenmektedir. Özkuyumcu, İbni Zülak, 51.

ise bundan az noksanlaşarak 4 milyon dinar olduğunu söyler.”³⁷⁵ İhşîdi emirleri zamanında ise daha da noksanlaşarak Kâfur el-İhşîd zamanında üç milyon iki yüz yetmiş bindir.³⁷⁶ Tarihçilerin genel kanaati; ilk İslamî dönemlerde 12 milyon olan haracın zaman içerisinde düşmesi gerekli sulama kanallarının düzeltilmesi ve toprağın zararlı bitkilerden temizlenmesi gibi ıslah çalışmalarının yapılmamasının yanı sıra³⁷⁷ bazı tarihçilere göre ise Kıptilerin Müslüman olmasıyla cizye vergisinin düştüğü dolayısıyla da harac vergisinde haklı olarak düşüş olduğunu belirtmektedirler.³⁷⁸

Ahmet b. Tolun’un iktisadi açıdan gelişmişliğinin ve aynı açıdan bağımsızlığının sembolü olarak bastırılan bakır paralara ve tarihte Dinar-ı Tulunî olarak bilinen ayarı sağlam altın paraları aynı zamanda Mısırlıların içinde yaşadığı zenginliği ve refahın bir göstergesidir. Bu paralar aynı zamanda İslami dönem Mısır’ın kendi parasını bastığı ilk paralardır.³⁷⁹

Tolunoğlu Ahmed döneminde inşa edilen yapılar kaynaklardaki bilgilere göre kimi zaman içerisinde yıkılmış kimisi de günümüze kadar ulaşmıştır.³⁸⁰ Bu bilgilerden yola çıkarak bu yapıları dönemin iktisadi kalkınmasının bir tezahürü olarak değerlendirebiliriz. Yine Mısır’da eski zamanlardan beri var olan doğu-batı ticareti bu dönemde oldukça rahat işleyerek Mısır’ın kalkınmasına katkı sağlamıştır.³⁸¹ Son olarak Tolunoğlu Ahmed’in ‘Zenci İsyanı’ sırasında Abbasi halifesine yardım etmesi devletin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir.³⁸² Tüm bunlar göstermektedir ki Mısır’ın kendi zenginliği uzun dönemdir ilk defa Mısırlılar için kullanılmıştır.

İhşîdiler döneminde de iktisadî hayat Tolunoğulları döneminde olduğu gibi ziraat, endüstri ve ticarete dayanmaktaydı. Gerek Tolunoğulları gerekse İhşîdiler döneminde Müslüman olmayan bütün unsurlar devlete karşı mali görevlerini yerine getirerek rahat ve huzur içerisinde yaşamışlardır. Kaynaklarda bu dönemlere ait bilgiler de göstermektedir ki Mısır bu dönem iktisadi hayatın kalkındığı buna paralel olarak da halkın rahat yaşadığını söyleyebiliriz. Ancak İhşîdiler’in yıkılışına yakın Mısır çok

---

³⁷⁵ Hitat I, 159.

³⁷⁶ Amir, I, 337.

³⁷⁷ İbn Tağriberdi, I, 46-47.

³⁷⁸ Hitti, II, 365.

³⁷⁹ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 337.

³⁸⁰ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 338.

³⁸¹ Amir, I, 337.

³⁸² Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 337.

önemli iktisadi bir buhran geçirmiştir ki bu da Mısır'da idarenin Fatımilere geçmesinde önemli bir etkidir.

Bu dönemde meslekî bakımdan gayri Müslimlere herhangi bir kısıtlama konulmamıştır. Öyle ki sarraflık, tüccarlık, özellikle kumaş tüccarlığı, toprak sahipliği ve hekimlik gibi kârlı işlerde, mesleklerde Hıristiyanlarla Yahudiler bol sayıda vardır.

383

Bu genel girişten sonra gerek Hıristiyanların gerekse Yahudilerin dönemi de içine alacak şekilde genel olarak uğraştıkları işleri, meslekleri ele alalım.

1.Hıristiyanlar

Mısır'da Hıristiyanlar önceki devirlerden beri devam edile gelmekte olan işlerini, sanatlarını, mesleklerini icra etmişlerdir. Çeşitli mensucat dallarında, kâğıt sanatında, imar ve inşaat işlerinde, cam sanatında, madencilik gibi mahir oldukları alanlarda mesleklerini devam ettirmişlerdir.İster eski dinlerine devam eden gayr-i Müslim Kıptiler isterse Müslüman olan Kıptiler olsun bu mesleklerle hayatlarını devam ettiriyorlardı.³⁸⁴

Mısır'da Hıristiyanların en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz **ziraattır**. Bereketli Nil nehrine bağlı olarak tarıma dayalı buğday, arpa, pamuk, üzüm hurma ve benzer tahıllar yetiştirilmektedir.İhraç edilen meyveler yanında siyah haşhaş'tan elde edilen afyon,³⁸⁵ zeytinyağı ve pamuk yağı üretimi yapılmaktadır.

Dokumacılık işinin neredeyse tamamı Hıristiyanların elindedir.İskenderiye, Dabık, Asyut, Behnes, Tinnis, ve Dimyat önemli dokumacılık merkezleridir. Keten üretimi Mısır'ın dokumacılıkta önemli bir endüstri merkezi olmasını sağlamıştır.³⁸⁶ Yine Asyut'ta şeker üretiminin yanı sıra geometrik şekillerle süslü dokumacılıkla uğraşan gayri Müslimler ün yapmıştır.³⁸⁷Burada şu notu da düşmek gerekir ki Hz.Ömer ve Hz. Osman'ın Kabe'yi Kıpti beziyle örttükleri kaynaklarda mevcuttur.³⁸⁸

---

³⁸³ Mez, 52.

³⁸⁴ Amir, II, 92.

³⁸⁵ Öztürk, 287.

³⁸⁶ Öztürk, 289.

³⁸⁷ Hitti, II, 530-535; Öztürk, 289.

³⁸⁸ Belazuri, 68; Öztürk, 289.

Mısırlıların meşgul oldukları önemli işlerden birisi de eski çağlardan beri var olan **kâğıt üretimidir**. Meşhur papirüsler (evraku'l-berdi) Mısır'ın eski çağlardan beri yüzlerce yıl ihraç ettiği önemli bir gelir kaynağı olmasının yanında önemli bir kültür hareketidir. Diyebiliriz ki papirüsler tarih boyunca Mısır'ın adı ile anılır olmuştur. Bu dönemde de Hıristiyanların önemli iş sahalarından birisi papirüslerdir.³⁸⁹ İhracat yapan Hıristiyanlar teknik ve ticari olarak bu alanda bir hayli ilerlemişlerdir.³⁹⁰

Mısır deniz kenarında ve birçok halicin Mısır içlerine girmesiyle Denize iç içe olan bir bölgedir. Ayrıca Nil nehri de kollarıyla aşağı Mısır'dan Yukarı Mısır'a doğru boylu boyunca Mısır içinde yayılmıştır. Bunlara bağlı olarak **balıkçılık** da her dönem olduğu gibi Mısır'ın önemli iktisadi gelir kaynağıdır.³⁹¹

Ayrıca **tıp, eczacılık ve memurluk** Hıristiyanların istihdam edildiği önemli işler arasındadır.

Ahmed b. Tolun gayr-i Müslim olan Kıptî, Rum ve Berberîlerden gemi yapımında istifade ettiği gibi³⁹² imar ve inşaat işlerinde de Ahmed b. Tolun Hıristiyanlara güvenmiştir. Daha önce zikrettiğimiz gibi Tolunoğlu cami ile Ravda adasındaki mikyas yani Nilometrenin ustası kıptî bir hıristiyandır.

2.Yahudiler

Ticaret Mısır'ın önemli geçim kaynakları arasındadır. Genelde ticaretle uğraşan Yahudiler, Abbasiler döneminde olduğu gibi ticari faaliyetlerini bu dönemde de serbestçe sürdürmüşlerdir. Batılı Yahudi bir tüccar Mısırdaki ikamet ettiği gibi Irakta da ticari faaliyetlerini sürdürebilirdi. Kaynaklarda çoğunu boyacı, deri tabakçısı ya da hacamatçı olarak gördüğümüz Yahudiler kumaş boyacılığı ve köle ticareti gibi bazı mesleklerde de söz sahibidirler.³⁹³

Öyle ki Mısır ticaretinde müslümanlar kadar Yahudiler de önemli bir paya sahiptir. Mısır üzerinden Doğu-Batı ulaşımını sağlayan yolu çoğunlukla Irak ve İran'daki Müslüman tüccarların en büyük rakipleri olan Yahudî tüccarların kullandığını

³⁸⁹Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 337.

³⁹⁰İbn Tağriberdi, I, 193; Öztürk, 291.

³⁹¹Öztürk, 292.

³⁹²Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 336.

³⁹³Arslantaş, 56, 480.

kaynaklar nakletmektedir.³⁹⁴ Geniza dokümanlarından öğrendiğimize göre de Yahudiler, Arap ve Hindistan denizlerine yük taşımakta oralara yük göndermektedir. Ayrıca gemi sahibi Yahudilerin yalnızca Akdeniz’de faaliyet gösterdikleri sözkonusudur.³⁹⁵ Bu dokümanlardaki bilgilerden yola çıkarak dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Mısır Yahudileri ile Tunus Kayrevan Yahudileri arasındaki ticari ilişkiler söz konusudur.³⁹⁶

Ayrıca Yahudilerin de Müslüman tüccarlar gibi bir yıl Hindistan’da, ertesi yıl Yemende ve Mısırdaki, oradan başarılı iki ayrı yolculukla İspanya ve Fas’a; buralarda iken Yemendeki arkadaşlarına mektup yazarak, özel sebeplerden dolayı aynı yıl Yemen ve Hindistan’a sefer yapamayacağını bildiren bir özür mektubunu yazdığını görüyoruz. Dikkatimizi çeken bir diğer husus ise ticaret’in genelde ortaklar arasında yapılıyor olması. Hindistan’a gönderilen mektuplarda sıkça sözü edilen mal peynirdir. Peynir Mısır’dan gönderildiğinde veya nadiren Sicilya’dan ithal edildiğinde gideceği yere uzun süre de ulaştığı Geniza dokümanları içinde bahsi geçen konulardır.³⁹⁷

Son olarak Tunuslu tüccar bir Yahudi, Mısırdaki tüccar arkadaşına iki aile arasında eskiden beri varolan yakın ilişkinin oğulları arasında da sürdürüleceğine inandığını bildirmektedir. Goitem’e göre ticari ilişkiler o dönem kişisel arkadaşlık ilişkileri olarak kabuk edilmektedir. Tüm bunlar göstermektedir ki iktisadi yaşam öncesinde olduğu gibi serbestçe devam etmiştir.

D. İÇTİMAİ DURUM

Geniş İslam coğrafyasında Arap olmayanların İslam’a geçişi fetihlerden itibaren başlayarak özellikle Abbasiler döneminde hızla devam etmiştir. Tabii olarak durum İslam lehine gayr-i Müslimler aleyhine değişmiştir. İlk dönemler idareci konumunda olan Müslümanlar zamanla toplum içinde sayıca üstün duruma geçerek toplum içinde İslam kültürü yaygınlaşmıştır. Çalışma dönemimiz aynı zamanda bu sürecin bir devamı niteliğinde olup diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır için de aynı durum söz konusudur. Ancak Mısır fetihten itibaren İslâmlaşmış olmasına rağmen, eski

³⁹⁴ Goitem, Yahudiler ve Araplar, 143.

³⁹⁵ A.g.e 147.

³⁹⁶ Goitem, Egypt, E.J, VI, 491.

³⁹⁷ Goitem, Yahudiler ve Araplar, 147-148.

din ve adetleri üzere yaşamaya devam eden yerli halkın sayısı Tolunoğulları döneminde azımsanmayacak sayıdadır. VIII. Asırda Mısır'da cizye mükellefi olan 5 milyon Kıpti olduğunu belirten Adam Mez, Hıristiyan Kıptilerin 15 milyon nüfusunun olabileceğini ileri sürmektedir.³⁹⁸ Dolayısıyla bu dönemin bir devamı olarak bu durum doğal olarak İslâmiyet ve Araplık lehine giderek çok değişmiş olmakla birlikte günümüze kadar devam ettiğini göz önünde bulunduracak olursak o dönemde özellikle Hıristiyan tesirinin çok kuvvetli olduğunu tahmin etmek güç olmayacaktır. Ancak ister Müslüman, isterse Hıristiyan veya Yahudî olsun Mısır halkı Tolunoğulları döneminde birbirleriyle çok iyi bir uyum içindedirler³⁹⁹

İslam hukukuna göre seyahat, taşınma, İslâm şehirlerinde oturma ve buralarda gayr-ı menkul edinme konusunda bir Müslüman ile gayr-ı müslim arasında herhangi bir fark yoktur.⁴⁰⁰ Gayri Müslimler genelde İslâm hukukunun gayr-i Müslimlere bakışı çerçevesinde ele alınmışlardır. Bununla birlikte İslâmiyet'in gayr-i Müslimlere tanıdığı inanç özgürlüğünün bir gereği olarak aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda, kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca İslâm mahkemelerinde de dava açabilmeleri mümkündür. Diğer İslam topraklarında olduğu gibi Mısır'da da gayr-i Müslim olan Hıristiyanlar (Kıptiler, Melkitler) ve Yahudîler kendi adet ve gelenekleri içinde yaşayarak iç işlerinde belirli bir hiyerarşiye göre dini reisleri tarafından idare olunmuşlardır. Bu reisleri aracılığıyla da devlet görevlilerine karşı sorumlu tutulmuşlardır.

Yahudiler İslam dünyasında belli mekânlarda, toplum dışında yaşamaya mecbur edilmemişlerdir. İstedikleri şehirde ya da mahallelerde yaşayabilirlerdi. Müslümanlarla aynı mahalleleri paylaştıkları gibi kendi mahallelerinde sinagog etrafında kümeleşerek kendi içlerine dönük dışa kapalı olarak da hayat sürdükleri olmuştur.⁴⁰¹ Genel olarak Müslümanlar, hakları kanunlarla garanti altına alınan Yahudi komşularını asla yabancı olarak görmemişlerdir. Yahudilerle Müslümanların karışık mahallelerde yaşamalarına ve komşuluk ilişkilerine dair pek çok örnek vardır. Müslüman ya da Yahudi, komşularla bir araya gelmek, yiyip-içip eğlenmek, sevinç günleri gibi keder ve acılı günlerde Müslüman ve Yahudiler arasındaki komşuluk ilişkileri ve yardımlaşmada bulunmak

---

³⁹⁸ Mez, 51.

³⁹⁹ Koprıman, VI, 72.

⁴⁰⁰ Ebû Yûsuf, 127.

⁴⁰¹ Arslantaş, 55.

yadsınan bir durum değildir. Müslümanlar için olduğu kadar Yahudiler için de Müslüman idareci, din adamı ya da komşusunun cenazesine iştirak, normal bir durumdur. Müslümanlar arasında Yahudi fakirlere el uzatmak, yetim-öksüz ya da duluna sahip çıkmak insanî bir vazifeden öte komşuluğun bir gereği kabul edilir. Benzer tutum Yahudiler için de geçerlidir.⁴⁰² Mısır'da Yahudi toplumu bet dinler tarafından yönetilir. Bu kimseler aynı zamanda devlete karşı cemaatlerinden sorumludur.⁴⁰³

Yahudiler bu dönemde İskenderiye ve Kahire'de yaşamakta olup Mısır içlerine yayılmaları Fatımiler döneminde olmuştur.⁴⁰⁴ Yahudiler Emevîler döneminden itibaren İslam toplumuna entegre olmaya başlamış ve zamanla geçiş dönemi olarak da tanımlanabilecek bu dönemde İslam toplumuyla bütünleşmeye başlamışlardır. Kaynaklardan çoğunun boyacı, deri tabakçısı ya da hacamatçı olarak bildiğimiz bu dönem, toplumsal dönüşümün öncesi olarak görülebilir. Meslek sahibi olan Yahudiler'in müteşebbis torunları İslam şehirlerindeki yeni imkânları kullanmışlar ve toplumsal dönüşümü sağlayarak yeni aristokratik bir sınıf olmuşlardır. Bu dönüşüm ise tez konumuz olan dönemde yani IX. asrın sonu ile X. asrın başı olarak kabul etmek mümkündür.⁴⁰⁵

Hıristiyan Kıptîlerle Yahudîlerin Mısır toplumunda hayatları ortaktır. Her iki toplumun dînî reisleri vatandaşlarının sorunlarını çözerler, yanlış durumlarını düzenlerler, anlaşmalara riayet ederek haklarını savunurlar. Gerektiğinde sorumlu olduğu cemaatine ceza verebilir. Patriklerin verdiği cezalar “toplanmış cemaat önünde utandırma, kiliseni önünde günahkar gömleği giyerek keder ve nedamet içinde durmak, kefarete para cezası, kilise ziyareti ile kutsal ayinlere katılmaktan men edilme ve dini cenaze töreninden mahrum kalma gibi, sadece kiliseyi ilgilendiren cezalar.” Örneğin bir Hıristiyan'ı dövmenin cezası iki ay müddetle kiliseye gelmemek ve kutsal ayinlere katılmamak, günahkar gömleği giyerek her Pazar günü keder ve nedamet içinde durarak mali gücüne göre fakirlere sadaka dağıtmaktır.⁴⁰⁶

Hıristiyan Kıptîlerin Mısır fatihi Amr b. el-As döneminden itibaren Müslüman olmaları ile yeni Müslüman kıptîlerle gayr-i Müslim kıptîler arasındaki akrabalık

---

⁴⁰² Arslantaş, 158.

⁴⁰³ Arslantaş, 55.

⁴⁰⁴ Amir, I, 385.

⁴⁰⁵ Arslantaş, 480.

⁴⁰⁶ Mez, 56-57.

ilişkileri sıkı bir şekilde devam ettiğini daha önce belirtmiştik. Hıristiyanlarla Müslümanlar toplum olarak inançları hariç gündelik işleri aynıdır. Öyle ki Müslümanların uzun dönem Kıptîlerin bayramlarına ortak olduklarını görüyoruz. Yeni Müslümanların İslâm öncesi bayramlarında sergiledikleri ateşle oyun oynama, suyla tıraş olma, doğal kumaşlarla süslenerek giyinmek, değerli elbiseler giymek, hediyeleşmek gibi çok eski adetlerini daima arzulamışlardır.⁴⁰⁷

Diğer taraftan Askeri bir rejime dayalı devlet kuran Tolunoğlu Ahmed⁴⁰⁸ hem çok iyi bir askeri güce sahipti, hem de başta Türkler olmak üzere değişik dini ve etnik kökende sayısı yüz binleri aşan ve içinde zenci (Sudanlı, Nübeli ve diğer Güney Afrikalılar) Arap, Kıptî, Rum ve Berberî'lerden oluşan⁴⁰⁹ ordusunu besleyip donatmak için Mısırlıların desteğini almasının gerektiğini çok iyi biliyordu. Dolayısıyla Tolunoğlu Ahmed toplumsal sınıf içersinde ayırım yapmadan adil bir yönetim göstererek halkını refah ve mutluluk içersinde yaşatmıştır.⁴¹⁰ Bu bağlamda Tolunoğlu Ahmed'in halkın ihtiyaçları için ne gerekiyorsa onu yaptığını görüyoruz.Örneğin Katâî şehri dar gelmeye başlayınca şehrin dışına geniş bir saray inşa eder, önüne de geniş bir meydan yaptırır. Ayrıca devlet görevlileri için sarayın çevresine yerleşim plânları yapılarak milliyetleri ve memuriyetlerine göre parçalara ayrılan şehre “Katâî” adı bundan dolayı verilmiştir. Bu şehirde Sudanlılar, Nübeliler, Rumlar ve diğer muhtelif gruplar yerleştirilmiştir.⁴¹¹

Daha önce de değindiğimiz üzere Dr. Fatıma Mustafa Amir Saviros'un “Siyer-i Âbâu'l-Bitarike” isimli eserinden yaptığı nakilde, Hıristiyan Kıptîlerin bayramlarını açıkça alenen, serbestçe kutladıklarını haber vermektedir. İbn Tolun dönemiyle ilgili bu bilgi dönemin toplumsal özgürlüğünü göstermesi açısından bir gayr-i Müslimin ifadesiyle açıkça ortaya konulmaktadır.

Nevruz-u Kıptî⁴¹² ile Mesudî'nin bizzat tanık olduğu Gıtas Gecesi⁴¹³ kaynaklarda geçen Kıptî bayramlarıdır.Gıtas Gecesi Kıptî Hıristiyanların Hz. İsa'yı anmak ve çocuklarını Nil Nehri'nde vaftiz etmek için toplandıkları dini bir bayramdır. Nevruz-u Kıptî ise milli bir bayram olup, geleneksel olarak kutlanan yerli Mısırlıların eğlendikleri

⁴⁰⁷ Amir, II, 397.

⁴⁰⁸ Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 333.

⁴⁰⁹ Belevi, 54

⁴¹⁰ İbn Tağriberdi, III, 15-16.

⁴¹¹ İbn Tağriberdi, III, 15-16.

⁴¹² Kindî, 294.

⁴¹³ Mesudî, Mürucu'z-Zeheb, I, 343-345.

bir bayramdır.⁴¹⁴ Kaynaklarda açıkça geçmese de genel olarak her dönem kutlanan dini ve milli bayramların bu dönem kısıtlandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla Hıristiyanlar ve Yahudiler dinî törenlerini ve millî bayramlarını özgürce kutlamışlardır. Tolunî emirleri bu törenlere katılmayıp halkını serbest bırakırken İhşîdî emirlerinin bizzat Kıptilerin bayramlarına, dinî törenlerine katıldıkları görülür.⁴¹⁵ Ayrıca İhşîdiler döneminde Unucur birbirlerine sıkıntı verdiklerinden dolayı bu törenlerde yapılan su dökme işini yasaklamıştır.⁴¹⁶

Diğer taraftan Ahmed b. Tolun'un gayr-i Müslim bilginlere ve tabiplere önem verdiğini önceki konularda değinmiştik. Sarayında değişik dinlere mensup ilim adamları uzman oldukları sahalarda tartışılar Ahmet b. Tolun'da onları takip ederdi ⁴¹⁷. İhşîdilerin son döneminde yaşayan Mesudî yazmış olduğu eserlerini derlerken başta tarih kitapları olmak üzere Hıristiyan tarihçi ve âlimlerden faydalandığını, karşılaştırmalar yaptığını belirtir.⁴¹⁸ Bu da gösteriyor ki sadece halk değil aynı zamanda bilginlerinde iç içe yaşadıkları toplumda birbirlerine karşı hasmane değil güzel duygular beslemişlerdir.

Yine Ahmed b. Tolun'un Kıptî mühendisinin yanı sıra hristiyan ve yahudî doktorları vardır. Mesudî'nin ismini vermediği yahudî doktordan başka⁴¹⁹ ismi İshak b. Süleyman olan Mısırlı tabip Ahmet b. Tolunun yahudî tabipleri arasındadır. Kıptî doktorları Said b. Nevel'in⁴²⁰ yanı sıra Melkitlerin İskenderiye baş patrikliğini yapan tarihçi Said b. Patrik'dir.⁴²¹ İhşîdîler döneminde ise Muhammed b. Toğaç'ın Anastos adındaki kıptî⁴²² doktoru ile Said b. Patrik el-Melkânî gayr-i Müslim tabiplerdir.⁴²³

Tolunoğulları idarecilerini kendilerine örnek alan İhşîdî idarecileri, Mısır'da kendilerini halkına sevdirmiştir. Önemli izler bırakan İhşîdî idarecileri toplumsal sınıf ayrımı yapmaksızın adil bir yönetim ortaya koymaya çalışmışlar; halkın bayramlarına, önemli günlerine iştirak etmişlerdir.

---

⁴¹⁴Özkuyumcu, İbn Zülak., 51.

⁴¹⁵ Mesudî, Mürucu'z-Zeheb, II,343-345.

⁴¹⁶ Kindî, 294.

⁴¹⁷ Mesudi, Mürucu'z-Zeheb, II, 347.

⁴¹⁸ Mesudi, Tenbih ve'l-İşraf, s. 154-155.

⁴¹⁹ Mesudi, Mürucu'z-Zeheb, I, 35.

⁴²⁰ A.g.e, I, 248.

⁴²¹ Kopruman, VI, 73; Özkuyumcu, Tolunoğulları, III, 338.

⁴²² Amir, I, 397.

⁴²³ Mesudi, Mürucu'z-Zeheb, II, 347;Öztürk, 58.

Dr. Fatıma Mustafa Amir İhşîdî emirleri zamanında yazılmış papirüs kağıtlarını delil göstererek aktardığı bazı vesikalar dönemin toplumu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Müslümanlarla gayri Müslim Kıptilerin kaynaştığı dönemle ilgili önemli ipuçları sunan bu vesikaları dikkatle incelediğimizde Müslümanlarla Kıptilerin birbirlerini şahit gösterdikleri alış-veriş akdi sözleşmesi, evlilik akdi, hac vasiyeti gibi konularda ortak hareket ettiklerini görmekteyiz.H.341 m.952 yılına ait iki vesikadan birisi Feyyum köylerinden birinin sakinlerinden Yuhannis b. Şünude ile Şünude kızı Maktaleta arasında dinar cinsinden bir paranın yapılan alış-verişe uygun olarak teslimine dair imzalanan bir vesikadır. Diğer vesika ise Nefsü'l-Karye sakinlerinden Yuhannis b. Şünude ile Samuel b. Şünude ve Musa b.Sikris arasında imzalanan bir alış-veriş akdidir.Konusu ise para cinsinden dinar'ın nakden anlaşmaya uygun teslimidir.Özetle şunu söyleyebiliriz ki yapılan bu alış-veriş akitleri Müslümanların alış-veriş şartlarına göre tamamlanmıştır.⁴²⁴

İhşidiler Devleti zamanındaki bu alış-veriş uygulamalarının Müslümanlarla Kıptiler arasında yapıldığına dair bahseden diğer vesikalardan birisi de h.341 yılına ait bir vesika alış veriş akdi olup Feyyum köylerinin sakinlerinden olan Yuhannis b. Şünude ve Abdülaziz b.Mukbil arasındaki alış-veriş yeri hakkındadır.İçeriği belli olan bir alış-veriş akdi olan bu vesika Müslümanların ve Kıptilerin şahitliğiyle imza altına alınmış bir anlaşmadır.

H.348 m.959 yılına ait bir vasiyetnâme ise Mısır'da Müslim-gayr-i Müslim insanların iç içe bir yaşam sürdüklerini, hukukî meselelerde gayr-i Müslimin bir müslümanı şahit gösterdiğini aktarmaktadır. Belgenin içeriği aynen şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm.

Feyyum memleketinden Tatun (Tutun) sakinlerinden Yuhannis b. Şünude b. Patris'in ikrarıyla bu yazının sonundaki Müslüman şahitler tanık oldular. Yuhannis, onların yanında ikrar ederek, aklının ve sağlığının sıhhatine, yapılan işin uygunluğuna, zorlama olmaksızın boyun eğdiğine; işkence, zulüm, herhangi bir baskı dahi söz konusu olmadan terbiyesini üstlendiği kız çocuğuna dinar, dirhem, elbise, bakır, arazi ve paraya denk eşyanın üç'te birini (1/3) Allah için bağışladığını belirtir. Bunun üzerine

---

⁴²⁴ Amir, I, 446.

şahitler yazıyı okuyup Yuhannis b. Şünnude'nin ikrarına şahitlik ederler. H. 348 Şevval ayı.

Şahitler:

İbrahim b. Ahmet b. Rızk ve Abdüssamed b. Yusuf bu yazıya (vasiyetnameye) şahit oldular.⁴²⁵

Burada dikkat çeken husus; bir gayr-i Müslimin ölümü sonrası, malı ve emlakı üzerinde yapılacak işlem hakkında iki Müslümanı şahit tutmasıdır. Bu olaydan yola çıkarak şunu açıkça söyleyebiliriz ki toplumsal olarak Müslümanlarla gayr-i Müslimlerden özellikle kıptilerin iç içe bir yaşam sürdüklerini beraber gülüp beraber ağladıklarını söyleyebiliriz.

Müslümanlarla gayri Müslim zimmiler arasındaki evlilikler bu dönemden çok öncelerine dayanır ki Makrizi'nin de belirttiği gibi Araplar'ın Rif'e girmesiyle Müslüman Mısır'da evlilikler başlamış böylece Müslüman Arabların nesepleriyle Müslüman Kıptilerin nesepleri birbirine karışmıştır.⁴²⁶ Tolunoğulları döneminde Müslümanlarla zimmiler arasındaki evliliğe örnek bir vesika da Halis kızı Bevne ile Yezid b. Kasım'ın evlilik akdidir.⁴²⁷

Günümüz toplumlarına örnek olacak bu uygulamalar İslam dininin getirdiği sevgi ve müsamahanın yanı sıra, İslam dininin iyi şekilde uygulandığının da bir göstergesidir. İnsanların doğuştan gelen özelliklerinden kaynaklanan toplumsal üstünlüğü ve ayrıcalığı reddeden İslam inancına sahip Müslüman idareciler, Mısır'da, bu dönemde Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin birlikte, adalet içinde beraber yaşadıklarını gösteren kadim örneklerden birini sunmuşlardır.

---

⁴²⁵ Amir, I, 404,446.

⁴²⁶ Hitat, I, 183-184.

⁴²⁷ Amir, I, 447.

SONUÇ

İslam tarihinde Emeviler'in yıkılıp Abbasilerin iktidar olması; sadece bir hanedan değişikliği ile sınırlı kalmamış devletin dahili ve harici yönetim politikalarında köklü değişikliklere sebep olmuştur. Bilindiği üzere Emeviler yeni yeni İslam'a girmiş ve özellikle Arap olmayan unsurlara karşı tutum ve davranışlarında sert uygulamalar sergilemişlerdir. Abbasiler ise iktidarı ele geçirdikten sonra Müslüman olan herkese eşit haklar sunmuşlar, kendilerini iktidara taşıyan gayri Arap müslümanların devletin yüksek makamlarına gelmelerine imkan sağlamışlardır. Nitekim bu bağlamda devlet idareciliği ve askeri yetenekleriyle mahir olan Türklerin devlet içindeki sayı ve nüfuzları gittikçe artmış ve sonuçta ordu komutanlığı, Emirlik, Âmillik, Emiru'l-Ümeralık gibi idari ve askeri birçok önemli görevleri başarıyla yürütmüşlerdir. İşte Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tolun ile İhşidiler Devletinin kurucusu Muhammed b. Togaç vali olarak gönderildikleri Mısır'da hâkimiyet sağlayarak bağımsız birer hanedan kurma başarısını göstermişlerdir. Her iki devlet kısa ömürlü olmalarına rağmen siyasi, askeri, sosyal, iktisadi, ilim ve kültür ile mimari alanlarda ortaya koydukları hizmet ve yaptıkları uygulamalarla Mısır'da yaşayan tüm kesimlerin hoşnutluğunu kazanmış ve adından söz ettiren devletler olmuşlardır. Zira o dönemde yaşamış ve Mısır tarihini yazmış Müslüman ve gayr-i Müslim tarihçilerin çoğu bu devletlerden övgüyle bahsetmişlerdir.

Bu dönemde yaşayan Gayr-i Müslimler Mısır'da huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürmüşlerdir. Nitekim idari yönden bir baskı ve zulme maruz kalmadıklarını kaynaklar bizlere aktarmaktadır. Bu çerçevede gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar ve diğerleri sadece inançlarından dolayı herhangi bir kötü uygulamaya maruz kalmamışlar, hatta idari işlerde özellikle Hıristiyan Kıptilerin görevlendirildikleri görülmektedir. Ahmed b. Tolun'un Yuhanna b. Musa ve İbrahim b. Musa adında Kıpti katipleri, Humareveyh'in Kıpti veziri, İhşidi emirliği yapmış olan Kâfur'un Ebu'l Yaman Kizman b. Mina adlı kıptiye vezirlik yaptırması, yanı sıra Yakup b. Killis adındaki bir Yahudiyi kendine müsteşar (bu kişi daha sonra Müslüman olarak vezir olur Fatımiler döneminde de bu görevine devam eder) yapması da kayda değerdir. Kaynaklarımızın verdiği bu bilgilerden yola çıkarak gerek Tolunoğulları gerekse İhşidiler döneminde gayr-i Müslimler idari yönden başta devlet işlerinde istihdamları olmak üzere her türlü

görevde bulunmuşlardır. Yanı sıra halk olarak ta ayrı bir muameleye maruz kalmayıp her hangi bir baskı ve zulüm görmemişlerdir. İki devlet arasındaki fetret döneminde bazı sıkıntılar olsa da valiler gayr-i Müslimleri devlet işlerinde görevlendirmekten kendilerini alıkoymamışlardır.

İslam fethiyle birlikte dini ibadetlerini yapmakta öncesine göre daha özgür bir ortama kavuşan gayr-i Müslimler için Mısır'da Tolunoğlu Ahmed'in tam bağımsız bir devlet kurmasıyla dışarıdan tehdit ve tehlikelerden uzak, içerde ise tam bir güvenlik içerisinde yeni bir dönem başlamıştır. İslami dönem Mısır tarihi boyunca kısa süreli olarak zaman zaman din adamlarından ve kiliselerden alınan yüksek vergiler kaldırılmış, özgür bir ortamda dini vecibelerini serbestçe ifa etmişlerdir. Ahmed b. Tolun ehli zimmenin haklarını korumakta Hz. Ömer ve valisi Amr b. El-As'ı kendine örnek alarak kısas haklarına riayet etmiştir. Ahmed b. Tolun din adamlarından haksız şekilde vergi toplayan komutanını yargılatarak adil bir yönetimin örneğini vermiştir. Tolunoğulları döneminde olduğu gibi İhşidiler Döneminde de gayr-i Müslimlerin barış ve huzur içerisinde dini vecibelerini yerine getirdiklerini kaynaklarımız bizlere aktarmaktadır.

Mısırlılar bu dönem günlük yaşamlarında adet ve geleneklerini serbestçe kutlamışlardır. Gerek Tolunoğulları emirleri gerekse İhşidi emirleri gayr-i Müslim din adamlarına değer verdikleri kadar âlim, mühendis ve tabiplerine de önem vererek onları koruyup kollamışlar, hatta kendi özel sohbet meclislerine katılmalarını sağlamışlar, gayr-i Müslim hekimlerden kendilerine özel olarak doktorlar görevlendirmişlerdir. Mısırda özellikle Kıptiler Müslümanlardan kopuk olarak yaşamamışlardır. Birbirleriyle kaynaşarak dini ve milli bayramlarını, törenlerini birbirleriyle iç içe birlikte kutlamışlardır. Özellikle Mesudi'nin bizzat müşahede ettiği Nevruz-i Kıpti adlı Kıptilerin milli bayram törenlerine Muhammed b. Togaç katılarak eğlencelerine iştirak etmiştir. Diğer taraftan İhşidi emirleri zamanında yazılmış bir papirüs kâğıdında gayr-i Müslim Mısırlı bir Kıpti ölümü sonrası malı ve emlakı üzerinde yapılacak işlem hakkında iki Müslümanı şahit göstermiştir.

İktisadi olarak da gayr-i Müslim Mısırlılar bu dönemde fevkalade müreffeh bir seviyeye ulaşmışlardır. Servet sadece idarecilerin ve Müslümanların değil, aynı zamanda tüm halk ile beraber gayr-i Müslimlerin de payını aldığı bir durumdur.

Görüldüğü üzere bu dönem Mısırda yaşayan gayr-i Müslimler dini, idari, içtimai ve iktisadi yönden genel olarak rahat, huzurlu ve istikrarlı bir yaşam sürmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ali, İbrahim Hasan, Mısır fi'l-Usuri'l Vusta, Kahire, t.y.
- Amir, Fatıma Mustafa, Tarihu Ehli'z-Zimme fi Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyye ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatımiyyîn) I-II, Kahire 2000.
- Armağan, Servet, İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler. D.İ.B.Y, Ankara, 2001.
- Arslantaş, Nuh, Abasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258) (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2007.
- Atiya, Aziz. S., Doğu Hristiyanlığı Tarihi (Çvr. Nurettin Hiçyılmaz) İstanbul, 2005.
- Aydın, Mehmet, Hıristiyan Konsilleri Tarihi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1991.
- Basael, Yusuf, Yahudi Tarihi, (Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş) Tıglat Matbaacılık A.Ş, İstanbul 2000
- Bayraktar, Mehmet, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, T.D.V.Y, İstanbul 2000.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya, Fütûhu'l-Büldân, Çvr. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- Belevî, (Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medenî el Belevî, Sîretî Ahmet b. Tolun (Tahkîk: Muhammed Kûrd Ali) Kahire.t.y.
- Çelik, Mehmet, Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I, Akademi Kitabevi. İzmir 1999.
- _____; Süryani Kilisesi Tarihi I, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Selam, Kitabu'l-Emval, Mısır 1968.
- Ebu Yusuf, Kitabu'l-Haraç, (Çvr. Ali Özek), İstanbul 1973.
- Elçibey, Ebulfez, Tolunoğulları Devleti (868-905), (Türkiye Türkçesine çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Alkın), İstanbul 1997.
- Erdem, Mustafa, "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", A.Ü.İ.F.D, XXXVI, 143-178.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", D.İ.A, İstanbul 1993, VIII.

Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilâtı”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız) I-XIV+Ek İstanbul, 1986-1993, II, 107-175.

_____; “Mısır’da Tolunoğulları ve İhşîdîler Devleti”, “Tarihte Türk Devletleri I-II” (III. Baskı) Ankara 1987.

_____; Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul, 1989.

G. Wiet, “Kıptiler”, İ.A, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, VI, 716-733.

Goitein S.D. Yahudiler ve Araplar Çağlarboyu İlişkileri (Çvr. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam), İz. Yay. İstanbul 2004.

_____; “Egypt” Encyclopadia Judaica, Ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972, VI, 491-496.

Hasan, Hasan İbrahim, Siyasî, Dinî, Kültürel ve İcmaî İslâm Tarihi, (Çvr. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), I-IV, İstanbul, 1985-1986.

Hitti, K. Philip, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi. (Çvr. Salih Tuğ). I-IV İstanbul, 1980.

İbnü’l Esir, İzzüddin Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232): El-Kâmil fi’t-Tarih, I-XII, Beyrut, 1965, (terc. İslâm Tarihi, el-Kamil fi’t-Tarih Tercümesi, I-XII, İstanbul 1986)

İbn Kayyim, el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (h.751/m.1350); Ahkâmu Ehli’l-Zimme (thk. Sabhi es-Salih) I-II, Beyrut 1401/1981, 2. Baskı.

İbn Kesir, Ebu’l-Fida (h.774/m.1372-1373); el-Bîdaye ve’n-Nihaye (thk. Ahmet Ebû Mülhim-Ali Necip Atvî-Fuâd es-Seyyid-Mehdî Nâsıruddîn-Ali Abdü’s-Sâtir) I-XIV, Beyrut, 1409/1989 (V. Baskı)

İbn Tağriberdî, Ebu’l-Mehasin Cemâleddin Yusuf (h.874/m.1479); en-Nûzumu’z-Zahire fi Müluki Mısır ve’l-Kahire I-XXII, Kahire 1383/1963.

Kafesoğlu, İbrahim, İlk Türk İslam Siyasî Teşekkülleri (Tolunoğulları ve Akşitler), Türk Dünyası El Kitabı, I-II (II. Baskı), Ankara, 1992.

Kalkaşandî, Ebu’l-Abbas Ahmed (h.821/m.1418); Subhu’l-Âşa fi Sinaati’l-İnşâ, I-XIV Kahire 1357/1937.

Kallek, Cengiz, “Haraç”, D.İ.A, İstanbul 1997, XVI, 71-88.

Kaşif, Seyyide İsmail, Mısır fi Asri'l İhşidiyyin, Mısır, Kahire, 1950.

Kindi, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961); Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudât (thk. Rhuven Guest) Beyrut, 1908.

Kopruman, Kazım Yaşar, "Tolunoğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız) I-XIV+Ek İstanbul, 1986-1993, VI, 55-78.

_____;"İhşidîler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Editör: Hakkı Dursun Yıldız) I-XIV+Ek İstanbul, 1986-1993, 181-221.

Kutub, İbrahim Muhammed, en-Nuzumü'l-Maliye fi'l-İslam, Mısır 1986 (III. Baskı)

Makdisi, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmet Ebi Bekr (h.4/m.10. Asır); Kitabu Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim(Ed.M.J.De Goeje), Leiden 1967 (II.Baskı)

Makrizi, Takiyyiddin Ahmet (h.845/m.1442); el-Mevaiz ve'l-itfbar fi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsar, I-II, Bulak 1270.

Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habib (h.450/m.1058); El Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtu'd-Diniyye (terc. Ali Şafak, el-Ahkamu's-Sultaniyye, İslâm'da Hilafet ve Devlet Hukuku, İstanbul 1396/1976.)

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985.

Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (h.345/m.956), Kitabu'l-Tenbih ve'l-işraf (Ed: M.J. Gocie) 1967.

_____;Mûrucu'z-Zehap ve Meadinû'l Cevher (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Mısır 1377/1958.

Mez, Adam, "Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti", (Türkçe'ye çevien:Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

M.Radin, "Egypt", Encyclopedia Judaica, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972, VI, 488-490.

Münziri, et-Tergib ve t-Terhip, (Hadislerle İslâm I-VII), Tercüme Heyeti; A. Muhtar Büyükçınar, Ahmet Arpa, Abdullah Yücel, Durak Pasmaz , Hikmet Yayınları, İstanbul 1985.

Ostrogorsky, George, Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1986.

Özel, Ahmet, “Gayr-i Müslim” D.İ.A, İstanbul 1996, XIII, 418-427.

Özkuyumcu, Nadir, “Tolunoğulları”, Genel Türk Tarihi, I-XII, Ankara 2002.(Yeni Türkiye Yayınları) III, 308-348.

_____; “İhşîdîler” Genel Türk Tarihi, I-XII, Ankara, 2002, Ankara, 2002.(Yeni Türkiye Yayınları), III, 348-385.

_____;İbni Zülak'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşîdîler (Metin-Tercüme-Mukayese-Değerlendirme), İzmir, 1996.

_____;Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi, Ankara 2007, (Kültür Bakanlığı e-kitap)

Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

P.D.Scott-Moncrieff, “Coptic Churc”, Encyclopedia of Religion and Ethics, I-X, (Editör: James Hastings), T&T CLARK, EDINBURGH, Scotland 1994, IV, 113-119.

Saîd b. Batrîk, el-İskenderî (h.328/m.940), et-Tarîhü'l-mecmû' ale't-tahkîk ve'tasdîk, nşr. L. Cheikho, Beyrut 1909. (328/939-940) Kitabu'l-Tarih, Beyrut, 1909.

Sarıçam İbrahim-Erşahin Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006.

Savirus b. El-Mukaffa, Tarihu Batariketü'l-Kenisetü'Mısriyye (History of the Patriarchs of the Egytian Church),I-II,Tahkik edenler ve İngilizceye Çevirenler: Aziz Suryal Atiya-Yassa Abdü'l-Mesih-O.H. Burmester,Kahire 1948.

Sarıçam İbrahim-Erşahin Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/922): Tarihu'l-Ûmem ve'l-Mûluk (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim). I-XI, Beyrut (1387/1967), Ayrıca Ed. M.J. Goeje, I-III, 1879-1881.

Tritton, A.S., Ehlu'z-Zimme fi'l-İslâm (Arapça trc. Hasan Habeşi) Kahire 1967.

Tuğ, Salih, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İstanbul, 1984.

V.A. Tcherikover, “Alexandria”, Encyclopedia Judaica, Ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972, II, 589-594.

W.R.Inge, “Alexandrian Theology”, Encyclopedia of Religion and Ethics, (Editör: James Hastings), I-X, T&T CLARK, EDINBURGH, Scotland 1994, I, 308-319.

Yıldız, Hakkı Dursun, “ Türklerin Müslüman Olmaları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Editör: Hakkı Dursun Yıldız) I-XIV+Ek İstanbul, 1986-1993, VI, 17-54.

_____; İslamiyet ve Türkler, Kamer Yayınları, İstanbul, 2000.

_____; “Ahmed b. Tolun”, D.İ.A, II, 141-143.

Yeniçeri, Celal, “Cehbez”, DİA, VII, 222-223.